

CÂHİLİYEDEN ENDÜLÜS'ÜN YIKILIŞINA KADAR ARAP EDEBİYATINDA ŞEHİR MERSİYELERİ

CITY ELEGIES IN ARABIC LITERATURE FROM JAHILIYYAH TO THE FALL OF
ANDALUSIA

YAKUP GÖÇEMEN

DR. ÖĞR. ÜYESİ, KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHIYAT FAKÜLTESİ, ARAP DİLİ BELÂĞATI
ANABİLİM DALI

ASSISTANT PROFESSOR, UNIVERSITY OF KILIS 7 ARALIK FACULTY OF THEOLOGY,
DEPARTMENT OF ARABIC LANGUAGE AND RHETORIC.

yakupgocemen@kilis.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2778-1401>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.691213>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
19 Şubat / February 2020

Kabul Tarihi / Accepted
23 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as

Göçemen, Yakup, "Câhiliyeden Endülüs'ün Yıkılışına Kadar Arap Edebiyatında Şehir
Mersiyeleleri [City Elegies in Arabic Literature From Jahiliyyah to the Fall of Andalusia]".
Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology
7/1 (Haziran/June 2020): 277-320

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal
içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and
scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık
University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

CÂHİLİYEDEN ENDÜLÜS'ÜN YIKILIŞINA KADAR ARAP EDEBİYATINDA ŞEHİR MERSİYELERİ

Öz

Bu çalışmada, mersiye çeşitlerinden biri olan şehir mersiyeleri ele alınmıştır. Arap edebiyatında en önemli ve en yaygın şiir türlerinden birisi olan mersiyeler, en sade ifadeyle “ölülere yapılan medih” olarak tanımlanmıştır. Yakılıp yıkılarak felakete uğrayan şehirlerin ardından duyulan hüznün beyitlere dökülmüş hali olarak tanımlanabilecek şehir mersiyeleri, müstakil bir tür olarak son şekliyle İslâmiyet'ten sonraki süreçte ortaya çıkmıştır. Zira medeniyetin bir yansıması olan şehirlere yakılan ağıt örneklerine, hayatlarını çöllerde göçebe olarak sürdüren câhiliye Araplarının şiirlerinde sık rastlanmamaktadır. Klasik Arap kasidesinin girizgâhını oluşturan kalıntılar üzerinde durarak maziye ve göçüp giden sevgilinin hatıralarını anmayı ifade eden “el-vukûf ‘ala'l-atlâl”, bazı edebiyat eleştirmenleri tarafından bir yerin yakılıp yıkılarak talan edilmesini dile getiren bu duygu selinin en erken örneklerinden biri olarak görülmüştür. Farklı dönemlerde yaşanan siyasî çekişme ve çalkantılar neticesindeki yönetim değişikliklerinin bir sonucu olarak görülen şehir mersiyeleri, yakılan ve yıkılan şehirlerin ardından söylenen duygu yüklü sözlerden ibaret olmayıp, salt hüznün depresif ifadesiyle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda bu şiirler, konu edindikleri şehrin yıkıma uğramadan önceki durumunu felakete maruz kaldıktan sonraki haliyle karşılaştıran ve yoğun betimlemeler içeren tasvir şiirleri olarak da değerlendirilmiştir.

Özet

Arap şiiri, ait olduğu toplumun fikir yapısı, düşünceleri, değerleri, duyguları ve yaşam tarzlarını sonraki dönemlere aktarması açısından oldukça büyük bir önemi haizdir. Şüphesiz Arap şiirinin en önemli ve en yaygın türlerinden birisi de mersiyelerdir. Mersiyenin pek çok tanımı yapılmış olmakla birlikte, “ölülere yapılan medih” şeklinde ifade edilen tanımı, bu tanımlar içerisinde en sade ancak içeriğini en net yansıtanıdır. Arap şiiri, farklı dönemlerdeki sosyal ve siyasî dinamiklere bağlı olarak değişiklik ve yenilikler yaşamıştır. Arap edebiyat tarihçilerince dört döneme ayrılan Abbâsilerin özellikle ilk dönemi, Arapların hayatında siyasî, sosyal, kültürel vb. pek çok alanda yenilik ve gelişmelerin açıkça görüldüğü bir süreçtir. Diğer tüm alanlarda olduğu gibi anlam, içerik, şekil ve tür açısından şiirde de gözle görülür değişiklikler yaşanmıştır. Mersiye şiiri, bu değişikliklerden nasibini almıştır. Önceki dönemlerde klasik Arap şiirinin çok parçalı yapısı içerisinde örnekleri görülen şehir mersiyeleri, bu dönemde müstakil bir tür olarak Arap şiirinde kendine yer edinmiştir. Nitekim medeniyetin bir yansıması olan şehirlere yakılan ağıt örneklerine, hayatlarını çöllerde göçebe olarak sürdüren câhiliye Araplarının şiirlerinde sık rastlanmamaktadır. Klasik Arap kasidesinin girizgâhını oluşturan kalıntılar üzerinde durarak maziye ve göçüp giden sevgilinin hatıralarını anmayı ifade eden “el-vukûf ‘ala'l-atlâl”, bazı edebiyat eleştirmenleri tarafından bir yerin yakılıp yıkılarak talan edilmesini dile getiren bu duygu selinin en erken örneklerinden biri olarak görülmüştür.

Şehir mersiyelerinin ortaya çıkmasındaki en büyük etkenler, toplum yaşantısının kırsal kesimlerden şehir merkezine doğru yönelmesi sonucunda şehirle sakinleri arasında güçlü bir bağın oluşması ve şehrin insanların gönüllerinde bir benlik kazanmasıdır. Bu dönemde bir yandan yönetimdeki farklı odaklar ve değer yandan toplumun farklı dinamikleri arasında yaşanan mücadeleler neticesinde şehirler yıkıma uğrayarak felaket yaşamışlardır. Bu durumdan dolayı hüznülenen şairler, çok değer verdikleri birini kaybetmişçesine aidiyet hissettikleri ve gönül bağıyla bağlandıkları şehirlere bir vefa borcu olarak mersiyeler yazmışlardır. Abbâsiler döneminde Bağdat ve Basra, uğruna bu türün en meşhur örneklerinin yazıldığı şehirlerdir. Bu dönemde ‘Amr el-Varrâk ve İshâk el-Hureymi'nin, Halife Hârûn er-Reşid'in oğul-

ları el-Emin ve el-Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesinde büyük yaralar alan Bağdat'a yazdıkları mersiye ve İbnü'r-Rûmî'nin Zenc isyanında felaketi yaşayan Basra'ya yazdığı mersiye, türün en meşhur örnekleri arasında gösterilmektedir. Şehir mersiyesi, sadece şehirlerin maruz kaldığı yıkım ve felaketler sebebiyle söylenmemiştir. Keza Abbâsî Devleti'nin siyasi ve askerî yönden etkisiz olduğu dönemlerde kurulan Tolunoğulları ve Fâtımîler gibi devletlerin yıkılması neticesinde bu türe ait örnekler yazılmıştır. Öte yandan Haçlı seferlerinde yakılan ve yıkılan Kudüs ve Şam diyarındaki diğer birçok şehre ve XIII. yüzyılda Abbâsî Devleti'ne son veren Moğol istilasıyla adeta yerle bir olan Şam ve Bağdat gibi İslâmiyet'in ilim ve medeniyet merkezlerine mersiye söylenmiştir. Müstakil bir tür olarak Doğu Arap âleminde başlayan şehir mersiyesi, siyasi istikrarsızlıkların daha geniş çapta ve daha sık yaşandığı Endülüs'te gelişerek zirvesine ulaşmıştır. Hâkimiyet mücadelesinden kaynaklanan siyasi çalkantılar, Doğu Arap dünyasına göre güç ve otorite dengelerinde değişimlerin daha sık yaşanmasına yol açmıştır. İç ve dış kulvarlarda oldukça üst seviyelerde seyreden mücadeleler, şehirlerin sık sık büyük çaplı yıkımlar yaşamasına yol açmıştır. Endülüs'te şehir mersiye örneklerinin ortaya çıkmasındaki ilk neden, Berberî fitnesiyle yakılıp yıkılmaya maruz kalan Cordoba'nın yaşadığı felakettir. Müslümanların Endülüs'ü kaybetmelerinin fiili başlangıç noktası kabul edilen ve domino etkisi yaratarak İber Yarımadası'ndaki İslâm şehirlerinin birer birer düşmesine yol açan bu hadiseden sonra, şairler kaybedilen şehirleri mersiyelerle yâd etmişlerdir. Kurtubâdan (Cordoba) sonra kaybedilen Berbeşter (Barbastro), Tuleytule (Toledo), Belensiye (Valencia), Ceyyân (Jaen) ve İsbiliyye (Sevilla) gibi şehirler, Hristiyanların eline geçtikten sonra hüznü dolu mersiyelerle anılan şehirlerdir. Endülüslü şairler, sadece Endülüs'te kaybedilen beldelere mersiye yazmamışlardır. Gerek Kayrevân ve Marakeş gibi Kuzey Afrikâda, gerekse Sicilya adası gibi Güneydoğu Avrupa'da kaybedilen topraklara da mersiye yazarak, kalplerini dolduran hüznü dile getirmeye çalışmışlardır. Neredeyse Endülüs'te kaybedilen her bir şehre mersiye yazılmakla birlikte, Endülüs'ün tümüyle kaybedilmesi üzerine yazılan mersiyeler, okuyucuda daha çok ilgi uyandırmış ve daha derin izler bırakmıştır. Endülüs'ün kaybının doğurduğu hüznü dile getirildiği söz konusu mersiyelerin en meşhuru, er-Rundî'nin Endülüs'ün tümüne ağladığı kasidesidir.

Şairler, şehirlere yazdıkları mersiyelerde anlamı kolaylıkla anlaşılabilen kelimeleri kullanmayı yeğlemişlerdir. Anlamı doğrudan muhataba ulaştırıp duygularını harekete geçirmeyi amaçlayan şairlerin, şiirlerinde yüzeysel anlamla yetindikleri, kurguyu derinleştirmeden mesajlarını verdikleri ve pek fazla zihinsel efora ihtiyaç duyulmaksızın mersiyelerin anlaşılmasını arzuladıkları görülmektedir. Ayrıca şairler, duygusalığın üst seviyelerde seyrettiği şiir türlerinden olan mersiyelerin doğasını dikkate alarak, duygu yoğunluğunu önemsemişlerdir. Duygu yoğunluğu kadar, duygusal samimiyete de odaklanan şairler, içtenlikleriyle muhataba doğrudan etkilemeyi hedeflemişlerdir. Şairler, bu hedefe ulaşabilmek için bazı araçlara başvurmuşlardır. Betimlemeler, tekrarlar, şehirlerin yıkımdan önceki halleriyle sonraki halleri arasında yapılan karşılaştırmalar vb. hususlar, bu araçların başlıcaları arasında yer alır. Şairler, şehirlerin maruz kaldığı yıkımın boyutlarını muhataba net bir şekilde aktarabilmek için, tasvirlerinde detaycı davranmaktan ve aynı ifadeleri tekrarlamaktan kaçınmamışlardır. Ayrıca mersiye yazılan şehirlerde yaşanan trajedileri gerçekçelendirme çabası içinde olmuşlardır. Genel olarak yıkıma maruz kalan şehirlerin İslâm medeniyetinin sembol şehirleri olması ve şairlerin muhafazakâr bir yapıda olmaları, yaşanan felaketleri İslâm'dan uzaklaşmaya ve insanların işledikleri günahlara bağlamalarına yol açmıştır. Tarihsel olaylara yer verdikleri mersiyelerinde gerçekçilik ve objektiflik ilkelerine bağlı kalan şairler, eserlerini klasik mersiyenin yapısıyla örtüşen ve büyük oranda benzerlik arz eden bir biçimde kurgulamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili Belâğatı, Şiir, Mersiye, Şehir Mersiyesi, Hüznün.

CITY ELEGIES IN ARABIC LITERATURE FROM JAHILIYYAH TO THE FALL OF ANDALUSIA

Abstract

In this study, city elegies which are of the types of elegy were discussed. Elegies which are of the most important and common poem genres in Arabic literature are defined as “praise for the dead”. City elegies that can be defined as the utterance of the grief felt for the cities that were demolished emerged after the post-Islamic process as a self-contained genre. Because examples the elegies written for the cities as a reflection of civilization are not frequently seen in the poems of jahiliyyah Arabs who lived in deserts as nomads. “Al-wukūf ‘ala’l-atlāl” which states the commemoration of the past, and of the lover passed away, by focusing on the remnants that constitute the introduction of classical Arab ode is regarded as the earliest examples of the rush of emotion which utters the ravaging of a certain place by certain literary critics. City elegies which are regarded to be as a result of the administrative changes in consequence of political conflicts and turmoil experienced in different periods are not only composed of, and limited to emotional words uttered after the burnt and the demolished cities, and the depressive expression of absolute grief. At the same time, these poems are evaluated as depictive poems which include intense descriptions, and compare the conditions of the city as before and after its destruction.

Summary

Arabic poems have a great significance in terms of transmitting the overall mindset, the opinions, the values, the emotions, and the lifestyles of the society it belongs to. Elegies are undoubtedly the most important and common genres of Arabic poems. Although there are several definitions of elegy, “praise written after the dead” is the most simple definition among these definitions. Arabic poem experienced changes and innovations based on the social and the political dynamics in different periods. The first period of Abbasids whose history is divided into four by the historians of Arabic literature is a process where innovations and changes in political, social, cultural, etc. were observed. As in all other fields, there were noticeable changes took place in poems in terms of meaning, content, form, and genre. Elegies had their share from these changes. City elegies of which examples were observed in the previous periods of classical Arabic poems gained ground in Arabic poems as a self-contained genre in this period. The biggest factors in the emergence of city elegies are the strong bond between the city and its residents as a result of the transformation of rural social life to that of city centers, and the personification of the city in its citizens’ hearts. The cities met with disaster resulting because of the different powers in administration, and the struggles experienced between different dynamics of the society. Poets who grieved due to this situation wrote elegies as a duty of loyalty to the cities to which they felt belonging, and with which they had bonded, as if they have lost someone they value significantly. Baghdad and Basra in the Abbasid period are the cities after which the most famous elegies were written. City elegies were not only written due to the destruction and the disasters that befallen the cities. Likewise, such elegies were written as a result of the fall of empires such as Tulunids and Fatimids which were founded in periods when the Abbasid Empire was politically and militarily ineffective. On the other hand, elegies were written to the centers of science and civilization of Islam such as several cities near Jerusalem and Damascus which were burnt and demolished during the Crusades, and Damascus and Baghdad which were ravaged because of the Mongolian invasion which ended the Abbasid Empire. City elegies which started as a self-contained genre in

the Eastern Arabic region peaked in Andalusia where political instabilities were observed widely and more frequently. The first reason for the emergence of city elegies in Andalusia is the fall of Cordoba, the city which was stricken with destruction owing to the Barbary instigation. After this incident which is regarded as the actual starting point of losing Andalusia out of the Muslims' hands, and caused the Islamic cities to fall one by one in the Iberian peninsula giving a fillip to the domino effect, poets reminisced about these lost cities with their elegies. Cities that were lost after Cordoba such as Barbastro, Toledo, Valencia, Jaen, and Seville were the cities that were being remembered with plaintive elegies after being possessed by the Christians. Poets from Andalusia did not only write elegies to the cities that were lost in Andalusia. They tried to verbalize their grief by writing elegies to the lands that were lost in Southeastern Europe such as Sicily, and in North Africa such as Kairouan and Marrakech. While elegies were written after each city that was lost in Andalusia, the elegies written after the complete loss of Andalusia drew more attention, and left a deeper trace. The most famous elegy in which the loss of Andalusia was uttered is the ode written by al-Rundî.

Keywords: Arabic Rhetoric, Poem, Elegy, City Elegy, Grief.

GİRİŞ

Doğum ve ölüm, insanoğlunun dünya hayatı serüveninin başlangıç ve bitiş noktalarıdır. Dünya hayatının sonlandığı an olan ölüm, insanın acizliği ve çaresizliğinin en bariz göstergelerindedir. Bu karşı konulamaz hadise, öteden beri insanın ruhunda derin izler bırakmıştır. Ölümün, insanda özel yeri bulunan kişileri hayatından çekip alması, gönlünde acıları uzun zaman devam eden hüznün ve travmalara yol açmıştır. Sevilenlerin kaybindan kaynaklanan hüznün kelimelerde hayat bulmasıyla estetik bir yapıya bürünen duygular, edebiyatta “mersiye” adında bir türle tanışmamıza vesile olmuştur. Özünde medih anlamı taşıyan ve medih şiirleriyle arasındaki tek farkın ölümlere söylenmesi olan mersiye şiirlerinin, ölümlerin ardından söylenen övgü şiirleri olduğu ifade edilmektedir.¹ Arapçada “ölenin iyi yönlerini dile getirip ağlamak, ona ağıt yakmak ve ölümünden sonra kişiyi övmek” anlamında “رثی» fiilinin masdarlarından biri olan “mersiye” terimi,² “özellikle ölenin veya kaybedilen değerlerin ardından onu öven ve kaybının üzüntüsünü terennüm eden şiirlerin genel adı” olmuştur.³

1. ŞEHİR MERSİYELERİ VE GELİŞİM SÜRECİ

Arapların hayatında siyasî, sosyal, kültürel vb. pek çok alanda yeniliklerin görüldüğü bir süreç olarak bilinen Abbâsî Devleti'nin ilk dönemi, format ve içerik yönüyle Arap şiirinin de değişiklik ve yenilikler gördüğü bir dönem olmuştur. Bu bağlamda söylenme sebep ve amaçları açısından değerlendirildiğinde mersiye şiirlerinin, farklı türlerle zenginleştiği ifade edilebilir. Bu dönemde diğer şiir türlerinin şekil ve içeriklerinde olduğu gibi, mersiye şiirlerinde de daha önceleri bilinmeyen türlerde eserler ortaya konulmuştur. Şairler, kumru gibi güzel öten kuşların ve keçi, köpek, kedi, at vb. evcil hayvanlarının ardından mersiyeler nazmetmişlerdir. Ayrıca şairler kandil, ok, kalem, bıçak ve kılıç gibi kendileri için değeri olan nesnelere de mersiyeleriyle anmışlardır. Halife el-Me'mûn'un kâtibi Ahmed b. Yûsuf'un kardeşi şair el-Kâsım b. Yûsuf siyah keçisine,⁴ şair Ebû Nuvâs ormanda av peşindeyken bir yılanın sokması neticesinde ölen köpeğine,⁵ çok sevdiği

¹ İbn Reşik el-Kayrevânî, *el-'Umde fî Sinâ'atiş-Şi'ri ve Nakdih*, (Kahire: Matba'atu's-Sa'ade, 1907), 2/ 109.

² Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrût: Dâr Sâdır, 1993), 14/30.

³ M. Faruk Toprak, “Mersiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/215.

⁴ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, (Beyrût: Dâr Sâdır, 2008), 23/111.

⁵ Ebû Nuvâs el-Hasan b. Hâni, *Divânu Ebî Nuvâs*, (Beyrût: Dâr Sâdır, tsz.), 180.

boz atını Halife el-Mu'tasım'a vermek zorunda kalan Vezir Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyât atına⁶ ve Muhammed b. Yesîr de komşusunun keçisinin kaçarak zarar verdiği bahçesine⁷ mersiye söyleyerek hüznlerini dile getirmişlerdir. Hayatlarında değer verdikleri pek çok ögeye mersiye yazan Abbâsî şairlerinin bu şiir türüne kazandırdıkları yeniliklerden birisi de şehir mersiyeleri olmuştur. Cansız varlıklara yazılan mersiyelerden en büyük payı, yakılıp yıkılarak felakete uğrayan şehirler almıştır.⁸

Abbâsîler dönemi, adeta bir mozaik andıran toplumun çok uluslu yapısını oluşturan unsurlar arasındaki siyasi ve sosyal çekişmelerin yoğunlaştığı bir dönem olarak bilinmektedir. Hârun er-Reşîd'in oğulları el-Emîn ve el-Me'mûn arasında yaşananlarda görüldüğü gibi iktidar kavgaları, gerek Arap-Fars veya Fars-Türk vb. etnik unsurlar arasında görüldüğü gibi etnik çekişmeler, gerekse de Zenc ve Karmatîler isyanlarında görüldüğü gibi toplumun farklı tabaka ve kesimlerinin yarattığı sosyal tabanlı karışıklıklar, toplumun madden ve zihnen yaşadığı pek çok değişikliğin nedenleri arasında görülmektedir. Dolayısıyla farklı formlarıyla söz konusu rekabetler, Arap edebiyatı alanında etkili olmuştur. Özellikle Arap şiirinin şekil ve içerik açısından yenilenmesine, bir yandan şairlerin geleneği temsil eden klasik şiirle bağı koparmadan eskinin salt taklidinden uzaklaşmalarına, diğer yandan da mevcut hayat standartlarından esinlenerek sınır tanımayan hayal güçleriyle zenginleştirdikleri yeni şiir türleri ortaya koymalarına yol açmıştır.⁹ Diğer bir deyişle, Abbâsî döneminde şiir alanında görülen format, tür ve yenilikler, siyasi ve sosyal eğilimlerin doğal bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Önceki dönemlere kıyasla Abbâsîler döneminde şehirleşme ve şehir kültürünün yaygınlaştığı ve sosyal hayatın kırsaldan şehir merkezlerine kaydığı görülmektedir. Bu nedenle şehir, sakinlerinin gönlünde maddî-manevî pek çok bağla bağlandıkları varlığı ve anlamı olan bir yapıya dönüşmüştür. Şehirler ve sakinleri arasındaki bütünleşmeyi yansıtan söz konusu bağlar, insanların içinde şehirlere karşı adeta insanlara verdikleri değer benzeri bir duygunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Siyasi istikrarsızlık ve çatışmaların sonucu şehirlerin uğradığı yıkım, sevilen birinin aralarından ayrılmasının verdiği acı ve hüznü insanlara yaşatmıştır. Böylece sevilenlerin ardından kelimelere dökülen hüznü yüklü duygular,

⁶ Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyât, *Divânü'l-Vezîr Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyât*, thk.: Cemil Sa'îd, (Abu Dabi: el-Mucemmu'a'u's-Sekâfi, 1990), 92.

⁷ el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 14: 15.

⁸ M. Faruk Toprak, *Endülü's Şiirinde Mersiye*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 193.

⁹ Hasan Fâlih el-Bekûr, *Dirâsât fiş-şi'ri'l-'Abbâsî er-ru'ye ve't-teşkil*, (Ammân: Dâru'l-Halîc, 2018), 18.

“şehir mersiyesi” olarak adlandırılan yeni bir türde hayat bulmuştur. Genel kanaate göre önceki dönemlerde bilinmeyen şehir mersiyeleri, birinci Abbâsî döneminde ortaya çıkmıştır.¹⁰ Esasen bu mersiye türünün Abbâsî dönemindeki hayat şartları ve yaşam standartları sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir. Önceki dönemlerde insanın yaşadığı şehirle arasındaki ilişkinin, bu dönemdeki kadar güçlü bir bağa dönüşmemiş olması ve İslâm şehirlerinin önceki dönemlerde Abbâsî döneminde uğradığı yıkımı yaşamaması bunun ardında yatan başlıca neden olarak görülmektedir. Şairler hayatlarını sürdürdükleri, yurt edindikleri ve bir ferdi oldukları devletin manevî varlığını temsil ettiğini gördükleri şehirlerin yakılıp yıkıldığını gördüklerinde çok sevdikleri ve değer verdikleri birini kaybetmişçesine bunu gözyaşı dökerek samimiyetle şiirlerine işlemişlerdir.¹¹

Bazı Arap edebiyat eleştirmenleri, klasik câhiliye şiirinin girizgâhını oluşturan ve “el-vukûf ‘ala’l-atlâl” olarak adlandırılan sevgilinin terk ettiği diyardaki kalıntıların başında durarak ağıt yakmalarını ve göçüp gidenlere dair hatıralarını yâd etmelerini şehir mersiyelerinin ilk örneklerini temsil eden ilkel hali olarak değerlendirmektedirler.¹² Ancak klasik Arap şiirinin vazgeçilmez bir parçası olan ve gelenek haline gelen bu girizgâhın şehir mersiyelerinin başlangıcı olarak görülmesi tartışmaya açıktır. Birbirine benzeyen bu iki türün söylenme nedenleri ve içerikleri tamamen birbirlerinden farklı şeylerdir. Terkedilen diyardaki kalıntılar üzerinde söylenen şiirlerin ortaya çıkmasını sağlayan saik, şehir mersiyelerinin temel söylenme nedeni olan bir felaketin vuku bulması değildir. Uçsuz bucaksız çölde göçebe hayatı yaşayan Arap toplumunun, civar kabilelerle savaş-barış durumları, mevsim şartları ve geçim kaynaklarının bulunup bulunmama durumlarına göre hareketli bir yaşam tarzını benimseyerek hayatlarını sürdürdükleri toprakları terk ettikleri bilinmektedir. Hatıralarını yâd etmek amacıyla şairler, sevgilileri veya güçlü aidiyet duygularıyla bağlandıkları kabilelerinin göçüp gittikleri diyarlarda geride bıraktıkları kalıntılar üzerinde mekâna ağıt yakmışlardır. Herhangi bir sebeple vatan bildikleri topraklarından çıkmak zorunda kalan şairler, gönüllerinde biriken özlem ve hüznü duygularını gözyaşlarına yüklemek yerine kelimelere aktarmayı tercih etmişlerdir.

¹⁰ Şevki Dayf, *Târihu’l-edebl-‘Arabi el-‘asru’l-Abbâsiyyu’l-evvel*, (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1966), 174; et-Tâhir Ahmed Mekki, *Dirâsât Endelusiyye fi’l-edebl ve’t-târih ve’l-felsefe*, (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1987), 201.

¹¹ ‘İzzeddin İsmâ’il, *Fi’ş-Şi’ri’l-Abbâsi er-ru’ye ve’l-fenn*, (Kâhire: el-Mektebetu’l-Akadimiyye, 1994), 344.

¹² Toprak, “Mersiye”, 29/ 216.

Klasik şiirde, göçebe hayatı yaşayan ve çadırını kurduğu yeri vatan kabul eden Arapların, mekânla aralarında oluşturdukları bağın ne derece güçlü olduğuna delalet eden sayısız örnek bulunmaktadır.¹³ Şairlerle diyar arasındaki güçlü bağı gören Şevkî Dayf, terkedilen diyar kalıntıları üzerinde yakılan ağıtı, zaman ve mekân farklılıklarına rağmen uzun dönemler boyunca Araplarda gelişmeye devam ederek bu boyutlara ulaşan özlemin değişmez göstergesi olarak değerlendirmektedir.¹⁴ Hayatında istikrarın bulunmadığı bedevi Arabın vatan ve toprak algısı bu kadar güçlüyken, Abbâsî dönemindeki gibi şehir hayatıyla tanışmış, nimetlerini tatmış, kolaylıklarına alışarak istikrarı yakalamış bir bireyin yaşadığı toprağa olan bağlılığının çok daha güçlü olacağı aşikârdır. İşte şehirlerin geçirdikleri savaş, yağma, yangın vs. felaketlere binaen söylenen şehir mersiyeleri, bu güçlü bağın yaşanan felaketler neticesinde şairlerin beyitlerinde somut bir tezahüründen ibarettir. Görüldüğü üzere sebepleri farklı olmakla birlikte mekâna yakılan ağıt olarak ifade edilebilecek husus, terkedilen diyar kalıntıları üzerinde ağıt ve şehir mersiyelerinin keşişme noktasını oluşturmaktadır.

Abbâsîler döneminin, şehir mersiyelerinin bir şiir konusu olarak ortaya çıktığı ilk dönem kabul edilmesi, bu tür benzeri şiir örneklerinin önceki dönemlerde olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira kaynaklarda terkedilen diyarlardaki harabe ve kalıntılar üzerinde söylenen ağıtlar haricinde, câhiliye döneminde belirli mekânlara yazılan ağıtların varlığına rastlamak mümkündür. Câhiliye döneminde bu türü temsil eden ilk örneğin, Zu Ceden el-Himyerî olarak bilinen şairin Yemen'de saray ve kaleleri Habeşlilerin elinde yıkılan Himyer'in ardından söylediği şiirden alıntılanan şu beyitler olduğu aktarılmaktadır:¹⁵

لَا تُهْلِكِي أَسْفًا فِي إِثْرِ مَنْ مَاتَا

هُوَ نَكَ لَيْسَ يَرُدُّ الدَّمْعَ مَا فَاتَا

وَبَعْدَ سَلْحِينَ بَيْنِي النَّاسِ أَبْيَاتًا

أَبْعَدَ بَيْنُونَ لَا عَيْنٌ وَلَا أَثْرٌ

"Sakin ol! Gözyaşı geri getirmez gideni, ölenin ardından hüzünden helak etme kendini."

"Bayanûndan sonra ne bir pınar ne de bir iz var mı? Selhînden sonra insanlar hiç ev yapar mı?"

¹³ Şihâbüddin Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, (Beyrût: Dâr Sâdır, 1995), 5/ 213; er-Râgib el-İsfahânî, *Muhâdarâtu'l-udebâ ve muhâverâtuş-şu'arâ ve'l-buleğâ*, (Beyrût: Şeriketu Dâri'l-Erkam İbni Ebi'l-Erkam, 2000), 2/ 653.

¹⁴ Şevkî Dayf, *Dirâsât fi ş-i'ri'l-'arabiyyi'l-mu'âsir*, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1973), 263.

¹⁵ Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh es-Suheylî, *er-Ravdu'l-unuf fi şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, thk.: Ömer Abdusselâm es-Selâmî, (Beyrût: Dâr İhyâit-Turâsî'l-'Arabî, 2000), 1/123.

Aynı olay üzerine İbnu'z-Zi'be es-Sekafi adlı şairin de Himyer'e ağıt yaktığı beyitler kaynaklarda görülmektedir.¹⁶

Câhiliye döneminde mekân odaklı mersiyelerin bir başka örneği, el-Aşâ'nın Yemen'deki şaşalı Rîmân sarayının Habeşliler ve Farslar tarafından tahrip edilmesi üzerine söylediği şiirdir. Şair, bu görkemli sarayın eski günlerinin sona erdiğini ve artık viraneye dönen sarayı tilkilerin mesken tuttuğunu ifade ederek hüznünü dile getirmektedir.¹⁷

Arap şiirini ele alan klasik kaynaklar incelendiğinde bu şiirlere örnek olarak gösterilebilecek benzer örneklerle karşılaşmaktadır. Zamanın galip gelmesi ve milletleri yok etmesine dair şiirleri el-Hamâse'sinde bir başlık altında derleyen el-Buhturî'nin zikrettiği, Kind'e'li bir şairin genel olarak saray ve evlere ağıt yaktığı kaside¹⁸ ve 'Adiyy b. Zeyd el-'Abâdî'nin de belirli bir yönetimi kasdetmeksizin geçmiş iktidar ve krallıkları andığı mersiye¹⁹ buna örnek gösterilebilir. Ancak kaynaklarda yer alan bu türe ait örneklerin incelenmesi sonucunda bu türden şiirlerin geneli itibarıyla Farslar, Rumlar ve bunların yönetim ekseninde yer alan medeniyetleri zikrettiği ve Arap kabilelerinin yaşadıkları yerlere dair izler içermediği anlaşılmaktadır. Aslında bu durumun nedenini anlayabilmek için hiç de zor değildir. Zira şehirleşme ve medeniyet gelişmişliği anlamında söz konusu milletler ile Araplar arasındaki büyük uçurum, bu hususun net bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. İslâmî dönemlerde dahi güç, otorite ve ihtişamın sembolü olarak Arap şairlerin meşhur Kısra'nın sarayını ideal örnek görerek şiirlerinde zikretmeleri bunun en büyük delili olarak değerlendirilmektedir.²⁰

Ayrıca kaynaklarda 12/634 yılında Hâlid b. Velid'in Yemâme'deki Riddede Savaşları'ndan dönerken yapılan anlaşma neticesinde Müslümanların hâkimiyetine giren Hîre şehrine yazılan bir mersiye yer almaktadır. Cizye ödemeyi kabul ederek şehrin İslâm otoritesine boyun eğmesi, şehir adına müzakereyi yürüten Hîreli bilge şair Abdulmesîh b. 'Amr b. Bakile'nin ağırına gitmiş, hüznünü kaybettikleri şehre ve otoritelerinin hüküm sürdüğü dönemlere yazdığı mersiyesine yüklemiştir.²¹ Şairi, İslâmiyete girmeyi kabul

¹⁶ es-Suheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, 1: 130.

¹⁷ Meymûn b. Kays el-Aşâ, *Dîvânul-Aşâ el-kebir*, thk.: Muhammed Huseyin, (İskenderiyye: el-Mektebetu'n-Numûzeciyye, 1950) 289.

¹⁸ Ebû 'Ubâde el-Velid b. 'Ubeyd el-Buhturî, *el-Hamâse*, thk.: Muhammed İbrâhîm Huvvar, Ahmed Muhammed 'Ubeyd, (Abû Dabi: Hey'etu Ebû Zabiyy li's-Sekâfe ve't-Turâs, 2007), 184.

¹⁹ Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe, *eş-Şi'r veş-şu'arâ*, (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2002), 1/219-220.

²⁰ Şâhir 'Avad el-Kefâvin, *eş-Şi'ru'l-'arabi fi risâ'il-duvel ve'l-emsâr hattâ nihâyeti sukûti'l-Endelus*, (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1984), 48.

²¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/402.

etmemiş bir câhiliye şairi olduğundan, İslâmî dönemde olmasına rağmen bu kasidenin câhiliye dönemine ait kabul edildiği tahmin edilmektedir.

Câhiliye döneminde şehir mersiyeleri kapsamına dâhil edilebilecek şiirlere bakıldığında genelinin, bir şehirden ziyade saray, kale veya yıkılan hükümlerlikleri konu aldığı görülmektedir. Bu husus, müstakil bir şiir konusu olarak şehir mersiyelerinin Abbâsî döneminde ortaya çıktığını ifade eden görüşü desteklemektedir.

Câhiliye döneminden Sadru'l-İslâm dönemine geçildiğinde, bu dönemin başında şehir veya devletleri konu alan mersiyelerin varlığına rastlanmadığı ifade edilmelidir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-yı Râşidîn dönemini kapsayan bu süreç, İslâmiyet'in güç bakımından zirvede olduğu bir dönemi teşkil etmektedir. Özellikle Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklara rağmen fetihler aracılığıyla İslâmiyet'in geniş coğrafyalara yayıldığı bu zaman diliminde, şehirlerin yönetimlerinde değişiklikler yaşanmakla birlikte şehirlerde yıkım ve tahribat benzeri olumsuzluklar yaşanmamıştır. Olumsuz siyâsî şartlara rağmen şehirlerin fizikî durumlarıyla ilgili bu olumlu tablo, şehir mersiyelerinin söylenmesi için gerekli şartların oluşmasına imkân tanımamıştır.

Câhiliye döneminde olduğu gibi Emevîler dönemi de şehir mersiyelerinden ziyade, Benî Ümeyye'nin iktidarı kaybetmesi neticesinde Emevî iktidarına bağlılıklarıyla meşhur şairlerin yaşadıkları hüznün ve duygu yoğunluğunun etkisiyle yönetimdeki şanlı günlerini yâd ettikleri mersiye şiirlerine şahit olmuştur. Emevîler iktidarının çatırdamaya başlamasından sonra Ebu'l-'Abbâs el-'A'mâ'nın²² (ö. 140/757) söylediği şu beyitler, bu şiirlerin en meşhurları arasında zikredilmektedir:²³

وَبَنَاتُهُمْ بِمَضِيعَةِ آيَتَامُ	أَمَتْ نِسَاءُ بَنِي أُمَيَّةَ مِنْهُمْ
وَالنَّجْمُ يَسْقُطُ وَالْجُدُودُ تَنَامُ	نَامَتْ جُدُودُهُمْ وَأَسْقَطَ نَجْمُهُمْ
فَعَلَيْهِمْ حَتَّى الْمَمَاتِ سَلَامُ	خَلَّتِ الْمَنَابِرُ وَالْأَسْرَةُ مِنْهُمْ

“Dul kaldı Benî Ümeyye'nin kadınları, yitip giderek yetim kaldı kızları.”

“Talihleri söndü ve döküldü yıldızları, yıldız düşerken söner talihleri.”

“Minberlerde yoklar artık tahtlarda da, ölüme kadar esenlik olsun onlara.”

²² Ebu'l-'Abbâs el-'A'mâ el-Mekki: Ehl-i Beyt karşıtlığı ve Emevîlere fanatizm derecesine varan bağlılığıyla bilinen, Azerbaycan asıllı Emevî dönemi şairi. Daha fazla bilgi için bkz.: Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-'edebi'l-'arabî*, (Beyrût: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyin, 1981), 1/ 735.

²³ el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 1/ 205.

Aynı şekilde Emevî şair Ebû ‘Udeyy el-‘Abelî’nin, Emevî Devleti’nin yıkılmasını ve cereyan eden olaylar esnasında öldürülen Emevîleri konu eden şiiri bu türün meşhur örneklerindedir.²⁴

2. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE ŞEHİR MERSİYELERİ

Abbâsîler döneminde, Irak’ta ilk felakete uğrayan şehrin başkent Bağdat olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Arap şiirinde ilk şehir mersiyesinin, el-Emîn ile el-Me’mûn arasındaki iktidar mücadelesinin son aşamalarında 196/812 yılı ve sonrasında el-Me’mûn’un ordusunun Bağdat’ı kuşatması ve bu kuşatmada mancınıklar kullanmasıyla meydana gelen bu felaket üzerine söylendiği rivayet edilmektedir.²⁵ Ne var ki o dönemde doğu Arap dünyasında en meşhur örneklerini ‘Amr b. Abdilmelik el-‘İtrî el-Varrâk (ö. 200/815) ve Ebû Ya’kûb İshâk el-Hureymî’nin (ö. 214/829) Bağdat mersiyelerinin teşkil ettiği bu türün, Abbâsîlere has bir olgu olmadığını ifade eden görüşlerin varlığına işaret edilmelidir.²⁶ Her ne kadar Abbâsîlerin tekeline olmasa da bilinen en meşhur örneklerinin Abbâsîlere ait olduğu net bir şekilde ifade edilebilir. Buna göre müstakil bir tür olarak şehir mersiyelerinin ilk kayda değer örneğini teşkil eden en meşhur eserlerden biri, şair ‘Amr b. Abdilmelik el-‘İtrî el-Varrâk’ın mancınıklarla hedef gözetilmeden atılan yanıcı maddelerle şehrin yakılıp yıkılmasını, mal-mülkün yağmalanmasını ve masum insanların öldürülmelerini tasvir ettiği kasidede yer alan aşağıdaki beyitlerdir.²⁷

كُلُّكُمْ غَيْرُ شَفِيقٍ	يَا رُمَاةَ الْمُنَجِّينِ
كَانَ أَوْ غَيْرَ صَدِيقٍ	مَا تُبَالُونَ صَدِيقًا
وَهِيَ كَالْغُصْنِ الْوَرِيقِ	رُبَّ حَوْدٍ ذَاتِ دَلٍّ
هَا وَمِنْ عَيْشٍ أُنِيقٍ	أُخْرِجَتْ مِنْ جَوْفِ دُنْيَا
أُبْرِزَتْ يَوْمَ الْحَرِيقِ	لَمْ تَجِدْ مِنْ ذَاكَ بُدًّا

“Ey mancınık kullananlar! Hepiniz merhametsizsiniz.”

²⁴ el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 4/238.

²⁵ Muhammed Rıdâ Muruvve, *Ebû Temmâm ‘asruhû hayâtuhû şîruhû*, (Beyrût: Daru’l-Kutubîl-‘İlmiyye, 1990), 42; Mekki, *Dirâsât Endelusiyye*, 201; Şevki Dayf, *Târîhu’l-edebîl-‘arabî el-‘asru’l-‘Abbâsiyyu’s-sâni*, (Kâhire: Dâru’l-Ma’ârif, 1973), 217; Şevki Dayf, *er-Risâ*, (Kâhire: Dâru’l-Ma’ârif, 1955), 48.

²⁶ Mustafâ eş-Şek’ah, *eş-Şi’r veş-Şu’arâ fi’l-‘asri’l-‘Abbâsi*, (Bayrut: Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyin, 1986), 794.

²⁷ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî târihu’l-unemi ve’l-mulûk*, (Beyrût: Muessesetü ‘İzzeddin li’t-Tibâ’ati ve’n-Neşr, 1987), 8/549.

“Ne dosta aldırış ediyorsunuz, ne de dost olmayana.”

“Belki yapraklı taze bir dal gibi nazlı güzel bir kız,”

“Dünyasından ve huzurlu hayatından oldu.”

“Yangın günü ortaya saçılmaktan başka çaresi kalmamıştı.”

Mancınıklarla atılan yanıcı maddelere hedef olmamak için korku ve dehşete kapılmış bir şekilde insanların evlerinden çıkarak sağa sola kaçışmalarını tasvir eden şair, “*Medînetu's-Selâm*” olarak nitelenen ve görenlerin kalplerine mutluluk veren güzellikleriyle “göz aydınlığı” kabul edilen şehrin harabeye dönüşünü içtenlikle şöyle dile getirmektedir.²⁸

مَنْ ذَا أَصَابِكَ يَا بَغْدَادُ بِالْعَيْنِ	أَلَمْ تَكُونِي زَمَانًا قُرَّةَ الْعَيْنِ
أَلَمْ يَكُنْ فِيكَ قَوْمٌ كَانَ مَسْكَنُهُمْ	وَكَانَ قُرْبُهُمْ زِينًا مِنَ الرَّيْنِ
صَاحِ الْعُرَابِ بِهِنَّ بِالْبَيْنِ فَافْتَرَقُوا	مَاذَا لَقِيتُ بِهِنَّ مِنْ لَوْعَةِ النَّيْنِ
أَسْتَوْدِعُ اللَّهَ قَوْمًا مَا ذَكَرْتُهُمْ	إِلَّا لَأَحْتَدِرَ مَاءُ الْعَيْنِ مِنْ عَيْنِي

“Ey Bağdat! Kimler sana etti nazar? Sen göz aydınlığı değil miydin bir zamanlar?”

“Sende bir topluluk yok muydu? Onların meskenleri ve yakınlıkları güzelliğin bir parçasıydı.”

“Uğursuz karga ayrılın diyerek öttü ve dağıldılar, ah neler çektim onların ayrılık ızdırabından, ne acılar.”

“O insanları emanet ediyorum Allah’a, gözümün nuru yaş olur akar gözlerimden onları her andığımda.”

İki kardeşin iktidar savaşında yaralanan Bağdat’ın, adeta hüznü dolu duygularla yoğurduğu mersiyeyle yaralarını sarmaya çalışan tek şair el-Varrâk değildir. Ebû Ya’kûb İshâk el-Hureymî’nin aynı olay nedeniyle Bağdat’a yazdığı mersiye, Arap edebiyatının tüm dönemleri boyunca en meşhur şehir mersiyelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bağdat’ın içinde bulunduğu durumun ruhunda açtığı derin yaranın acılarına döktüğü gözyaşları ve her bir beytini samimiyetle nakşettiği uzun kasidesiyle katlanmaya gayret eden şair, kardeşler arasındaki fitneyi tüm detaylarıyla betimleyerek okuyucunun tasavvurunu netleştirmeye çalışmaktadır. Tamamı *Târîhu't-Taberî*’de yer alan 135 beyitten ibaret kasidesine Bağdat’ın yaşanan fitne öncesindeki halini tasvir ederek başlayan el-Hureymî, bu girizgâhtan

²⁸ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/550; Ebu'l-Hasan b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve ma'âdinu'l-cevher*, thk.: Kemâl Hasan Mur'î, (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2005), 3/ 332.

sonra yıkımın oluşturduğu dehşeti gözler önüne sermekte ve Bağdat'ın tanınamayacak hale geldiğini ifade etmektedir:²⁹

فَإِنَّهَا أَصْبَحَتْ خَلَايَا مِنْ أَلْ	إِنْسَانٍ قَدْ أُدْمِيتَ مَحَاجِرُهَا
فَقَرًّا خَلَاءَ تَعْوِي الْكِلَابِ بِهَا	يُنْكِرُ مِنْهَا الرُّسُومَ زَائِرُهَا
وَأَصْبَحَ الْبُؤْسُ مَا يُفَارِقُهَا	إِلْفَا لَهَا وَالشُّرُورُ هَاجِرُهَا
يُحْرِقُهَا ذَا وَذَاكَ يَهْدِمُهَا	وَيَسْتَفِي بِالنِّهَابِ شَاطِرُهَا

“Taşları dahi kan ağlarcasına, hiç kimse kalmadı onda.”

“Köpeklerin havladığı, ziyaretçisinin izlerini dahi tanıyamadığı çorak ve bomboş bir yere döndü.”

“Sıkıntı ona alıştı da ondan ayrılmaz oldu, sevinç ise terk etti onu.”

“Onu (Bağdat’ı) bu yakıyor, diğeri ise yıkıyor, düzenbazı ise yağmalayarak intikam alıyor.”

Bağdat’ın yaşadığı felaket karşısında hüznülenerek bu şehre mersiye yazan şairlerden biri de “el-‘Amâ” lakaplı Abbâsî şairi Alî b. Ebî Tâlibdir. İçerik bakımından Bağdat’a yazılan diğer mersiyelerden pek bir farkı olmayan kasidesinde şair, felaketin sebeplerini açıkladıktan sonra Bağdat halkının içinde bulunduğu içler açısı durumu ve uğradığı katliamı şöyle tasvir etmektedir:³⁰

فَنَبِّئِكِي لِقَتْلِي مِنْ صَدِيقٍ وَمِنْ أَخٍ	كَرِيمٍ، وَمِنْ جَارٍ شَفِيقٍ مُجَاوِرٍ
وَوَالِدَةٍ تَبْكِي بِحُزْنٍ عَلَى ابْنِهَا	فَيَبْكِي لَهَا مِنْ رَحْمَةٍ كُلِّ طَائِرٍ

“Ağlarınız öldürülen dosta, değerli kardeşe, şefkatli yakın komşuya.”

“Ağlarınız oğluna hüznüle gözyaşı döken anneye, her uçan kuş da acıyarak ağlar ona.”

Abbâsîler döneminde mersiye yazılan şehirlerden bir diğeri, Sâmarrâ ile aynı dönemde kurulan Câferiyye’dir. Devlet yönetiminde Türklerin nüfuz ve hâkimiyetlerini sonlandırma mücadelesi kapsamında Halife Mütevekkil’in (ö. 247/861), veliahtlıktan azlettiği büyük oğlu Muntasır (ö. 248/862) ve yandaşları tarafından Caferiyye Sarayı’nda öldürülmesi sonucunda şair el-Buhturî (ö. 284/897), halifenin ardından bir mersiye kaleme almıştır. el-Buhturî’nin divanında yer alan söz konusu kaside incelendiğin-

²⁹ et-Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 8/551-552.

³⁰ el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-zeheb*, 3/330.

de, bazı eleştirmenlerin şehir mersiyesi olarak gördükleri bu kasidenin aslında Halife el-Mütevekkil'e yazılmış bir mersiye olduğu ve halifeyi anma sadedinde ömrünün kalan 9 ayını geçirdiği bu saraya ve şehre ağıt yaktığı anlaşılmaktadır. Kasidesine şehir mersiyelerinde gelenek haline gelen şehrin yıkım yaşamadan önceki güzelliklerini tasvir ederek başlayan şair, eski haliyle yeni durumu arasında karşılaştırma yapmayı da ihmal etmemiştir:³¹

وَقُوضَ بَادِي الْجَعْفَرِيِّ وَحَاضِرُهُ	تَغَيَّرَ حُسْنُ الْجَعْفَرِيِّ وَأُنْسُهُ
فَعَادَتْ سَوَاءً دُورُهُ وَمَقَابِرُهُ	تَحَمَّلَ عَنْهُ سَاكِنُوهُ فُجَاءَةً
وَقَدْ كَانَ قَبْلَ الْيَوْمِ يُهْجُ زَائِرُهُ	إِذَا نَحْنُ زُرْنَاهُ أَجَدَ لَنَا الْأَسَى
أَنِيسٌ، وَلَمْ تَحْسُنْ لَعَيْنٍ مَنَاطِرُهُ	وَوَحِشْتُهُ حَتَّى كَانَ لَمْ يُقَمِّ بِهِ
بَشَانَتِهَا، وَالْمَلِكُ يُشْرِقُ زَاهِرُهُ	كَأَنَّ لَمْ تَبِتْ فِيهِ الْخِلَافَةُ طَلْقَةً

“Değişti Caferiyye'nin güzelliği ve sevimliliği, yerle bir oldu kırsalı ve şehri.”

“Sakinleri ansızın ondan ayrıldı, aynı oldu evleri ve mezarları.”

“Eğer onu ziyaret edersek bize dert verir yeni yeni, daha önce sevindirirdi ziyaretçisini.”

“Öyle ıssızdır ki tek bir dost yaşamamıştır orada sanki, hoş gelmemiştir hiçbir göze manzaraları.”

“Sanki hilafet göstermemiş gülümseyen yüzünü, saçılmamıştır saltanatın ışıltısı, nuru.”

İktidar mücadelesi, etnik çatışma ve sosyal çekişmelerin yoğun bir şekilde görüldüğü Abbâsîler döneminde büyük kaos yaşayıp yıkıma uğrayan İslâm şehirlerinden bir diğeri Basra'dır. Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs el-Mu'temid-'Ale'llâh (öl. 279/892) iktidarında yaşanan ve 14 yıl 4 ay kadar devam eden Zenc isyanı olarak adlandırılan olaylar boyunca, isyanın lideri Sâhibüzzenc Alî b. Muhammed komutasındaki zenci köleler Basra'ya defalarca saldırarak, gasp ve yağmalama eylemleri gerçekleştirmiş ve kendilerine karşı koymaya çalışan şehir halkından pek çoğunu katlederek şehre maddî-manevî büyük bir yıkım ve tahribat yaşatmışlardır. Öldürülen Basralıların sayısının 10.000 civarında olduğu ve bu katliam sonucunda “ba'de harâbî'l-Basra” sözünün darbimesel haline geldiği ifade edilmektedir.³² Yıllarca süren bu olaylar, şair İbnu'r-Rûmî'nin gönlünde derin yaralar açmıştır. İbnu'r-Rûmî

³¹ Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ el-Buhturî, *Divânu'l-Buhturî*, (Bejrût: Dâr Sâdır, tsz.), 1/54.

³² Mustafa Demirci, “Zenc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/250.

bu büyük travmadan kaynaklanan derin hüznü, şehir mersiyelerinin en meşhur örneklerinden biri olan şu kasidesinde dile getirmiştir:³³

شُعْلُهَا عَنْهُ بِالْذُمُوعِ السَّجَامِ	ذَادَ عَن مَقْلَتِي لَدِيدَ الْمَنَامِ
رَّةٍ مِّن تَلْكُمُ الْهَنَاتِ الْعِظَامِ	أَيُّ نَوْمٍ مِّن بَعْدِ مَا حَلَّ بِالْبَصِّ
حُجَّ جِهَارًا مَحَارِمَ الْإِسْلَامِ	أَيُّ نَوْمٍ مِّن بَعْدِ مَا انْتَهَكَ الرَّذِّ
كَادَ أَنْ لَا يَقُومَ فِي الْأَوْهَامِ	إِنَّ هَذَا مِنَ الْأُمُورِ لِأَمْرٌ
حَسْبُنَا أَنْ تَكُونَ رُؤْيَا مَنَامِ	لِرَأِينَا مُسْتَقِظِينَ أُمُورًا

“Pınar gibi gözyaşı dökmeyle meşgul olması, tatlı uykuyu gözlerimden uzaklaştırdı.”

“Basra’nın başına gelen o büyük felaketlerden sonra ne uykusu!”

“Zenciler İslâm’ın hürmetini alenen çiğnedikten sonra ne uykusu!”

“Bu hayallerde bile gerçekleşmesi mümkün olmayan bir şeydir.”

“Uyanırken öyle şeyler gördük ki, aslında rüya olması bile bize yeterdi.”

Gözlerine uykuyu haram kılan gönlünü kaplayan hüznü tasvir eden şair, şehrin tahribat öncesi güzellikleriyle sonrasındaki virane halini karşılaştırmaktadır. Basra’nın isyan öncesinde İslâmî ilimlerin merkezi ve Müslümanların hayır kaynağı olduğunu ifade ettikten sonra zencilerin çıkardıkları kargaşa sonucunda ortaya çıkan yıkımı tasvir etmektedir. Her biri adeta birer canlı tabloyu andıran beyitlerden taşan ızdırap net bir şekilde okuyucuya ulaşmakta ve aynı duyguları yaşamasına yol açmaktadır. Zencilerin yapacakları baskından habersiz güven içinde hayatlarını sürdüren Basra halkı, neredeyse içtiği suyla boğulacak hale gelmiş, yediği lokmalar boğazına sıralanmış ve kaçmaya çalışanlar da zenci isyancıların kılıç darbelerine maruz kalmışlardır:

حُقَّ مِنْهُ تَشْيِبُ رَأْسِ الْغَلَامِ	أَيَّ هَوْلٍ رَأَوْا بِهَمِّ أَيِّ هَوْلٍ
وَشِمَالٍ وَخَلْفِهِمْ وَأَمَامِ	إِذْ رَمَوْهُمْ بِنَاهِمٍ مِنْ يَمِينِ
كَمْ أَغْصَبُوا مِنْ طَاعِمِ بَطْعَامِ	كَمْ أَغْصَبُوا مِنْ شَارِبِ بَشْرَابِ
فَتَلَقَّوْا جَبِينَهُ بِالْحَسَامِ	كَمْ ضُنِينَ بِنَفْسِهِ رَامَ مَنْجَى
ثُمَّ سَاقُوا السَّبِيَاءَ كَالْأَغْنَامِ	أَلْفَ أَلْفٍ فِي سَاعَةٍ قَتَلُوهُمْ

³³ İbnü’r-Rûmî, *Divânu İbni’r-Rûmî*, Şerh: Ahmed Hasan Besec, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2002), 3/ 338.

“Ne dehşet şeyler gördüler onlardan, ne dehşetler! Öyle ki onlardan dolayı çocuğun saçları ağarsa yeridir.”

“Zira ateşlerini onların sağına, soluna, arkalarına ve önlerine attılar.”

“Ne çok insanı, içtiklerini ve yediklerini boğazlarına tıkararak nefessiz bıraktılar.”

“Kurtulmayı dileyen ne çok canına düşkün kimseyi, kılıçlarla karşıladılar.”

“Binlerce (milyon) kişiyi bir saatte öldürdüler, sonra da esirleri koyunlar gibi sürdüler.”

İktidarda geçirdiği sürenin uzun bir bölümünü Zenc isyanı gibi devletin varlığını tehdit eden büyük toplumsal olaylarla mücadeleyle geçiren Halife Mu'temid iktidarında 271/884 yılında Medine-i Münevverede yaşanan olaylar, akabinde şehir mersiyesi örnekleri görülen fitnelerdendir. Hz. Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib'in soyundan gelen Hasan b. Ca'fer b. Mûsâ'nın oğulları Muhammed ve Alî Medine'ye girerek, halkından bir grubu katletmiş, mallarına el koymuş ve şehirde korku salarak şehrin güvensiz bir mekâna dönüşmesine neden olmuşlardır. Kaynaklarda bu olaylar neticesinde Mescid-i Nebevî'de dört hafta boyunca cemaat ve Cuma namazlarının kılınmadığı rivayet edilmektedir. Bu olaylar üzerine şair Ebu'l-'Abbâs b. el-Fadl el-'Alevî, müslümanların mukaddesatının zarar görmesi nedeniyle şehre şu sözleriyle mersiye söylemiştir:³⁴

رَ فَأَبْكَى خَرَابَهَا الْمُسْلِمِينَ	أُخْرِتَ دَارُ هِجْرَةِ الْمُصْطَفَى الْبِ
رَ فَبَكَى وَالْمِنْبَرِ الْمَيْمُونَا	عَيْنُ فَبَاكِي مَقَامَ جَبْرِيلَ وَالْقَبْرِ
وَى، خَلَاءَ أَمْسَى مِنَ الْعَابِدِينَ	وَعَلَى الْمَسْجِدِ الَّذِي أُسُّهُ التَّقَى
هُ عَلَيَّهَا بِخَاتَمِ الْمُرْسَلِينَ	وَعَلَى طَيْبَةَ الَّتِي بَارَكَ اللَّهُ

“Sâdık Mustafâ'nın hicret diyarı tahrip edildi, harap olması Müslümanları ağlattı.”

“Ey göz! Cebrâil'in makamına, mezara ve bereketli minbere dök gözyaşını! Ağladı da.”

“İçinde âbid kalmayan takva üzere binâ edilen mescide ağla!”

“Allah'ın, son Peygamber'le mübarek kıldığı Taybe'ye ağla.”

Abbâsiler döneminde Arap edebiyatında görülen şehir mersiyelerinin sadece Abbâsî şehirlerinin yaşadığı sıkıntı ve felaketler üzerine söylendi-

³⁴ Ebu'l-Hasen 'İzzuddin Ali b. el-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk.: Ömer Abdusselâm Tedmuri, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1997), 6/432.

ğini ifade etmek mümkün değildir. Zira Arap şiirinde, Abbâsilerin siyasî ve sosyal anlamda zafiyet gösterdikleri 9. asrın sonlarında Mısır'da kurulan Tolunoğulları Devleti'nin yıkılması üzerine söylenen pek çok şehir mersiyesi örneğiyle karşılaşılmaktadır. İslâmiyet'e giren Türklerin hilafet toprakları içinde kurdukları ilk bağımsız hanedanlık olan Tolunoğulları Devleti'nin 292/905 yılında Abbâsî komutanı Muhammed b. Süleyman tarafından yıkılması üzerine pek çok şair, hanedanlığın merkezi Mısır'a, meydan ve saraylarına mersiyeyle söylemişlerdir. Tolunoğulları'nın yıkılan hanedanlığına, inşa ettikleri şehir ve saraylara mersiye söyleyenlerden birisi, şair İsmâîl b. Ebî Hâşim'dir. Şiirinde, Tolunoğulları'nı karanlıkları aydınlatan kandillere benzeten şair, onların bıraktıkları eserlerin izlerinin her yerde görülebileceğini özlem ve hüznle ifade etmektedir.³⁵

Halife el-Muktefi Billâh (ö. 295/908), 293/906 yılında Mısır'ın haraç işlerinden sorumlu el-Huseyn b. Ahmed el-Mâzirrâî'ye Meydan Sarayı'nın yıkılmasını ve enkazının satılmasını emretmiş, emir uygulandıktan sonra mekânda o şaşalı yapıdan bir eser kalmamıştır. Bunu gören şair Muhammed b. Taşveyh mekâna yaktığı mersiyesinde duygularını şu şekilde dile getirmiştir:³⁶

مَنْ لَمْ يَرَ الْهَدْمَ لِلْمَيْدَانِ لَمْ يَرَهُ
تَبَارَكَ اللَّهُ مَا أَعْلَاهُ وَأَقْدَرَهُ
لَوْ أَنَّ عَيْنَ الَّذِي أَنْشَأَهُ تَبَصَّرَهُ
وَالْحَادِثَاتُ تُعَادِيهِ لِأَكْبَرِهِ

"Meydan'ın yıkıldığını görmeyen onu görmemiştir, Allah onu mübarek kılsın, Allah ne yüce ve ne kudretlidir!"

"Musibetler ona saldırırken, onu inşa edenin gözü onu görseydi, dehşete kapılırdı."

Aynı sebeple mersiye yazan şairlerden birisi de Ahmed b. İshâk'tır. Yıkılan sarayın geride bıraktığı hazin manzarayı, düğün gecesi evleneceği kişi vefat eden bir geline benzeterek şunları söylemiştir:³⁷

وَكأنَّ الْمَيْدَانَ تُكَلِّى أُصِيْبَتْ
بِحَبِيْبٍ صَبَاحَ لَيْلَةٍ عَرِسٍ
بَتَغَشَّى الرِّياحُ مِنْهُ مَحَلًّا
كَانَ لِلصُّوْنِ فِي سُوْرِ الدِّمَقْسِ

"Meydan adeta düğün gecesi sabahı sevgilisini kaybeden kadın gibidir."

"Beyaz ipekle örtülmesi gereken yerini, rüzgarlar örtmektedir."

³⁵ Ebu'l-Mehâsin Cemâluddin b. Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Misra ve'l-Kâhire*, (Mısır: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmi, Dâru'l-Kutub, tsz.), 3/ 140.

³⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/ 142.

³⁷ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/ 142.

Abbâsilerin hüküm sürdükleri zaman diliminde kurulup yıkılarak hakkında şehir mersiyeleri söylenen hanedanlıklardan bir diğeri Fâtımîlerdir. İki asırdan fazla hüküm süren Fâtımîlerin yıkılan eserleri ve şehirlerine mersiye yakan şairlerin en meşhuru 'Umâra b. Alî el-Yemenî'dir (ö. 569/1174). Fâtımîlere fanatizm derecesinde gönülden bağlı olan şair, kendisine sundukları iyilik ve ikramları zikrettikten sonra bir vefa nişanesi olarak kimi yıkılan kimi de başkaları tarafından mesken tutulan eserlerden ibaret mekânlarla şu şekilde mersiye söylemiştir:³⁸

بِاللَّهِ زُرْ سَاحَةَ الْقَصْرِينِ وَأَبْكَ مَعِي
عَلَيْهِمَا لَا عَلَى صِفِينِ وَالْجَمَلِ
وَقُلْ لِأَهْلَيْهِمَا وَاللَّهِ مَا التَّحَمَّتْ
فَيْكُمْ جُرُوحِي وَلَا قَرْحِي مُنْذَمِلِ

"Allah aşkına iki sarayı ziyaret et ve benimle onlara gözyaşı dök! Sıffîn'e ve Cemel'e değil."

"O iki sarayın halkına de ki: Vallahi sizin açtığımız yaralarım kapanmadı, gönül yaram da iyileşmedi."

Abbâsiler döneminde egemenlik mücadelesi devletin sınırları içinde kalmamıştır. Abbâsiler döneminde diğer dinlerce de kutsal kabul edilen yerleri hâkimiyeti altına alan İslâm âlemi, Avrupa dünyasının organize olarak Doğu'ya saldırdığı Haçlı seferlerine maruz kalmıştır. Bu seferler neticesinde özellikle Şam diyarında yer alan birçok şehir, büyük yıkımlar yaşayarak Haçlıların eline geçmiştir. Şüphesiz Kudüs, dönem şairlerinin adeta tarihi kayıt altına alırcasına yaşanan olayları zikrettikleri ve söz konusu şehirlere yönelik mersiyelerle üzüntülerini dile getirdikleri mekânların en önemlisidir. Haçlıların Kudüs'te İslâm ve Müslümanlara karşı işledikleri suçları detaylıca ele alan şairler, bir yandan başa gelen olaylardan kaynaklanan üzüntülerini gözyaşları dökerek dile getirirken, öte yandan mevcut duruma baş kaldırılması adına dinî duyguları harekete geçirme çabası içinde olmuşlardır:³⁹

أَحَلَّ الْكُفْرُ بِالْإِسْلَامِ ضَيْمًا
يَطُولُ عَلَيْهِ لِلدِّينِ النَّحِيبُ
وَكَمْ مِنْ مُسْلِمٍ أَمْسَى سَلِيبًا
وَمُسْلِمَةٍ لَهَا حَرَمٌ سَلِيبُ
وَكَمْ مِنْ مَسْجِدٍ جَعَلُوهُ دَيْرًا
عَلَى مَحْرَابِهِ نُصِبَ الصَّلِيبُ

³⁸ Muhammed b. Sâlim el-Hamevî, *Muferricu'l-kurûb fi ahbârî eni Eyyûb*, thk.: Cemâluddin eş-Şeyyâl, Haseneyn Muhammed Rabî, Sa'îd Abdulfettâh Âşûr, (Kâhire: el-Matba'atu'l-Emiriyye, 1957), 1/213-214.

³⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 5/151-152.

أُمُورٌ لَوْ تَأَمَّلَهُنَّ طِفْلٌ لَطَفَلٌ فِي عَوَارِضِهِ الْمَشِيبُ
 أَتَسْبَى الْمُسْلِمَاتُ بِكُلِّ ثَغْرِ وَعَعِشُ الْمُسْلِمِينَ إِذْ نَ يَطِيبُ
 أَمَا لِلَّهِ وَالْإِسْلَامِ حَقٌّ يُدَافِعُ عَنْهُ شُبَّانٌ وَشِيبُ
 فَفَعَلْ لَدَوِي الْبَصَائِرِ حَيْثُ كَانُوا أَجِيبُوا اللَّهَ وَجِجْكُمْ أَجِيبُوا

“Küfür İslâm’ı zulme uğrattı, o zulüm nedeniyle feryâd-u figan uzar gider.”

“Ne çok Müslüman erkek esir düştü, ne çok Müslüman kadının hürmetine el konuldu.”

“Mihrabına haç dikerek ne çok camiye kiliseye dönüştürdüler.”

“Öyle şeyler ki bebek onları düşünse, ak saçlar zorla çöker yanağına, yüziine.”

“Sınır şehirlerinde Müslüman kadınlar esarete düşerken, Müslümanların hayatı hoş olur mu?”

“Allah’ın ve İslâm’ın hakkı yok mudur? Her genç ve yaşlı onu savunsun.”

“Her nerede iseler basiret sahiplerine söyle, Allah’ın davetine kulak verin! Yazıklar olsun size!”

Ebu’l-Muzaffer el-Ebyürdî⁴⁰ (ö. 507/1113) ve Şihâbuddîn Ya’kûb b. el-Mucâvir⁴¹ gibi şairler, Haçlıların eline geçmesi üzerine aynı duygularla Kudüs’e mersiye söyleyen şairlerin en meşhurlarındandır.

İbnu’l-Esîr’in “Allah’ın, Adem’i (a.s.) yarattığı zamandan beri dünyanın başına gelen en büyük musibet ve en korkunç felaket”⁴² olarak nitelediği XIII. yüzyılda başlayan Tatar ve Moğolların İslâm diyarına saldırıları, Şam ve Bağdat gibi İslâmiyet’in ilim ve medeniyet merkezlerinin yıkılmasına yol açmıştır. 656/1258 yılında ordularıyla Bağdat’a girerek Abbâsî Devleti’ne son veren Hülagü Han, geride öldürülenlerin sayısı 800.000-2.000.000 arasında takdir edilen büyük bir katliam ve yakılan, yıkılan ve yağmalanan cami, saray ve medeniyet adına inşa edilen her şeyin enkazını bırakmıştır.⁴³ Yaklaşık 40 gün boyunca devam eden katliam neticesinde ortaya çıkan bu büyük felaket, pek çok şairin kasidelerine konu olmuştur. Yaşananları, gözyaşlarıyla soğutmaya çalıştığı yanık yüreğinde dokuduğu 66 beyitten ibaret kasidesiyle aktarmaya çalışan Takiyyuddîn İsmâil b. Ebi’l-Yusr’un eseri, Bağdat’a söylenen mersiye-

⁴⁰ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 8: 426; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu’z-zâhira*, 5/151.

⁴¹ Şihâbuddîn Abdurrahmân b. İsmâil Ebü Şâme, *er-Ravdateyn fi ahbâri’d-devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, thk.: İbrâhîm ez-Zeybak, (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1997), 4/ 335.

⁴² İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 10/333.

⁴³ Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk.: Ali Şîrî, (Beyrût: Dâr İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1998), 13/ 235.

lerin en meşhurlarındandır.⁴⁴ Ayrıca Bağdat'ın üzerine bir kâbus gibi çöken felaketi şiirine naklederek yaşanan acının büyüklüğünü kasidesinden alıntılanan aşağıdaki beyitlerle yansıtmaya çalışan şairlerden birisi de Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Kûfî'dir (ö. 675/1277):⁴⁵

مِنْ بَعْدِ هَجْرِكُمْ فَمَا أَحْفَانِي	إِنْ لَمْ تُقْرِحْ أَدْمُعِي أَحْفَانِي
مَا رَاقَهُ نَظْرٌ إِلَى إِنْسَانٍ	إِنْسَانٌ عَيْنِي مُدْتَنَاءَتْ دَارِكُمْ
وَلِسَاعَةِ التَّوَدِيعِ لَا أَحْيَانِي	يَا لِيَتْنِي قَدْ مُتُّ قَبْلَ فِرَاقِكُمْ
أَهْلِي وَلَا جِيرَانَهَا جِيرَانِي	مَا لِلْمَنَازِلِ أَصْبَحَتْ لَا أَهْلَهَا
غَيْرُ الْبَلْبَى وَالْهَدْمِ وَالنَّيْرَانِ	وَحَيَاتِكُمْ مَا حَلَّهَا مِنْ بَعْدِكُمْ

“Sizin ayrılığınızdan sonra gözyaşlarım göz kapaklarımı iyileştirmezse, ne katı kalpliyim ben!”

“Sizin eviniz uzaklaştıktan sonra, sevindirmedim gözbebeğimi bakmak hiçbir insana.”

“Keşke sizden ayrılmadan öleydim, veda vaktine kadar da dirilmeyeydim.”

“Bu evlere ne oldu böyle! Ne o evlerin halkı benim insanım, ne de komşuları komşularım.”

“Sizin hayatımıza and olsun sizden sonra, musibet, yıkım ve ateşlerden başka bir şey gelmedi o evlerin başına.”

Kaynaklarda şairin Bağdat'ın yaşadığı bu büyük felaketi konu aldığı neredeyse aynı içeriğe sahip başka bir kasidesi de yer almaktadır.⁴⁶

Bağdat'ı alıp Abbâsîler Devleti'ni yıkan Hülagü Han yaptığı katliamlar ve yakıp yıkmalar sonucunda ceset kokuları ve dumanlardan nefes alınamaz hale gelen Bağdat'ı terkederek Suriye'ye yönelmiş, Halep ve Şam'ı ele geçirmiştir.⁴⁷ Hülagü Han'ın, Bağdat'taki yıkımın bir benzerini bu topraklarda gerçekleştirmesi neticesinde şairler, bu şehirlere pek çok mersiye yazmışlardır. İbnu'l-'Adîm adıyla meşhur Halepli şair Kemâluddîn Ömer b. Ahmed (ö. 660/1262),⁴⁸ Bahâuddîn el-Bahâî adıyla meşhur şair Alî b.

⁴⁴ Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-'lâm*, thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, (Beyrût: Dâr u'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 14/ 670.

⁴⁵ Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Şâkir, *Fevâtu'l-vefeyât*, thk.: İhsân 'Abbâs, (Beyrût: Dâr Sâdır, 1974), 2/ 234.

⁴⁶ İbn Şâkir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, 2/232; Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk.: İhsân 'Abbâs, (Beyrût: Dâr Sâdır, 1994), 2/ 98.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/ 249.

⁴⁸ Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer b. el-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 2/208; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 48/423.

Abdullâh el-Fuzûlî ed-Dimeşkî (ö. 815/ 1412) ve Ebu'l-Hasan Alâuddîn Ali el-Evtârî ed-Dimeşkî gibi şairler Halep ve Şam'ın yaşadığı felakete derinden hüzünlenmişler ve bu hüznü mersiyeleleriyle ifade etmişlerdir. Ebu'l-Hasan Alâuddîn ed-Dimeşkî, mersiyesinde sadece Şam'ı zikretmekle kalmamıştır. Mersiyesine şehirlerin kaybı ve yaşadığı felaketin doğurduğu uykuların kaçırılan hüznü ve kederi zikretmekten ibaret olan klasik bir girişle başlayan şair, Şam diyarında Tatar ve Moğolların eline geçen ilk şehir olan Halep'i andıktan sonra Hama'nın ve halkının başına gelenlerden duyduğu hüznü ifade etmiştir. Bu şehirlerin kalbinde açtığı derin yara, şair için felaketin en büyüğü sayılabilecek Şam'ın düşmesiyle tahammül edemeyeceği bir acıya dönüşmüştür. Şairin kasidesinde yer alan aşağıdaki beyitler, Şam'a yazılan en etkileyici mersiyelelerdir:⁴⁹

أَحْسَنَ اللَّهُ يَا دِمَشْقُ عَرَكَ	فِي مَغَانِيكَ يَا عِمَادَ الْبِلَادِ
وَبَأْنَسٍ بِ (قَاسِيُونَ) وَنَاسٍ	أَصْبَحُوا مَغْنَمًا لِأَهْلِ الْفُسَادِ
طَوَّقَتْهُمْ حَوَادِثُ الدَّهْرِ بِالْقَدِّ	لِ وَنَهَبِ الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ
وَيُيَوِّتُ فِيهَا التِّسْلَاوَةَ وَالذِّكْرَ	رُ وَعَالِي الْحَدِيثِ بِالْإِسْنَادِ
حَرَقَهَا وَخَرَّبَهَا وَبَادَتْ	بِقَضَاءِ إِلَهِ رَبِّ الْعِبَادِ

“Şahane köşkerlerinin başına gelenden dolayı başın sağ olsun ey diyarların dayanağı Şam!”

“Kasyûndaki ülfet ve insanlar, fesat ehlinin ganimeti haline geldiler.”

“Feleğin olayları onları öldürme, malları ve evlatları gasp etmekle kuşattı.”

“İçinde Kur'an tilaveti, zikir yapılan ve isnâdıyla yüce hadis okunan evleri..”

“Yaktılar ve yıktılar, kulların Rabbi olan İlâh'ın hükmüyle yok oldu o evler.”

3. ENDÜLÜS VE BİLÂDU'L-MAĞRİB'DE ŞEHİR MERSİYELERİ

Esasen Doğu kökenli olan bu şiir türü, o dönemde Bilâdu'l-Mağrib olarak da adlandırılan Endülüste hem nicelik hem de konu ve içerik zenginliği yönüyle gelişerek zirvesine ulaşmıştır. Bazı araştırmacılar bu türün ilk olarak Doğu'da ortaya çıktığını kabul etmekle birlikte, buradan Batı'ya geçmiş olmasını ihtimal dâhilinde görmemektedirler. Zira Doğu'da bu türe ait ilk müstakil örneklerin Endülüse ulaşmış olabileceğini belli gerekçeler ve açık-

⁴⁹ Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*, (Kâhire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 5/ 226-228.

lamalarla kat'i surette reddederek, Endülüs'teki örneklerin Doğu'nun taklidi olmadığını ve Endülüslü şairlerin Doğu'dan esinlenmediklerini belirtmektedirler. Bu görüşe göre Endülüs şehir mersiyeleri, birbirini takip eden olaylar ve yıkılan hilâfetin enkazı üzerine oluşum gösteren çeşitli hizip ve grupların birbirleriyle çekişmeleri sonucunda ortaya çıkan durumun ürünüdür.⁵⁰ Burada asıl açıklık getirilmesi gereken husus, tartışmasız müstakil ilk örnekleri Doğu'da felaket yaşayan şehirlere ithafen yazılan bu türün, bir şiir türü olarak Endülüs ve Bilâdu'l-Mağrib'de gelişerek zirvesine ulaşması ve yayılmasının ardındaki nedenlerdir. Bunun başlıca nedeni, Endülüs'te siyasî istikrarsızlıkların daha geniş çapta yaşanması, Endülüs Müslümanlarının Doğu'ya göre daha büyük tehlikeler yaşayıp zor günler geçirmeleri, gerek içeride gerekse dışarıda mücadelenin daha çetin olması ve Doğu'ya oranla bu denli olaylardan kaynaklanan güç ve otorite dengelerinde değişimlerin daha kısa zaman aralıklarıyla sık sık yaşanmasıdır. Bunlara, Endülüs Emevî Devleti içinde ve dışındaki güç odakları arasındaki rekabet ve hâkimiyet mücadelesinin üst düzeyde seyretmesi eklenebilir.⁵¹ Bu husus da şehirlerin daha sık bir şekilde büyük çaplı yıkımlar yaşamasına ve bir biri ardına düşmesine yol açmıştır.

Konuyla ilgili çalışmalara bakıldığında 399/1008 yılında Kurtuba'da (Cordoba) gerçekleşen Berberî fitnesini Endülüs'te şehir mersiyelerinin yayılmasının doğrudan nedeni olarak gören görüşlere rastlanmaktadır.⁵² Emevî Hanedanlığı içinde el-Mehdî lakaplı Muhammed b. Hişâm b. Abdurrahmân en-Nâsır ile Süleymân b. Hakem b. en-Nâsır arasındaki iktidar mücadelesinde, Süleymân'ın etrafına topladığı Berberîlerin Hristiyan Kral Sancho Ferdinand'la birlikte Cordoba'ya girmeleri, şehri talan ettikten sonra yakıp yıkmaları ve 30.000 civarı insanı öldürmeleri,⁵³ Endülüs'ün tamamen kaybedilmesiyle son bulacak felaketin başlangıcı kabul edilmiştir.⁵⁴ Korkunç bir felaketle son bulan bu fitne, pek çok şairin Cordoba'yı mersiyeyle anmasına yol açmıştır. Cordoba'ya mersiye yazan şairlerin başında İbn Şuheyd el-Endelusi (ö. 426/1035) gelmektedir. Şair, mersiyesine kalıntılar üzerine ağıt yakarak klasik bir şekilde mersiyesine başlamıştır. Şehrin felakete uğramadan önceki

⁵⁰ Mekki, *Dirâsât Endelusiyye*, 204.

⁵¹ Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, 193; Sa'd Bû Felâka, "Bukâu'l-Kayravân fiş-ş'ri'l-Mağribiyyi'l-kadîm", *Mecelletu't-Turâsi'l-'Arabi*, 81-82, (Mart 2001), 136.

⁵² Bû Felâka, "Bukâu'l-Kayravân", 138.

⁵³ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'İzâri, *el-Beyânu'l-muğrib fi ihtisâri ahhâri mulûki'l-Endelusi ve'l-Mağrib*, thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr 'Avvâd, (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 2/ 361; Lisânuddîn b. el-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihitlâm min mulûki'l-İslâm ve mâ yata'allaku bizâlike min kelâm*, thk.: Seyyid Kisravî Hasan, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 2/107.

⁵⁴ el-Kefâvîn, *eş-Şi'ru'l-'arabi fi risâ'id-duvel*, 193.

güzel günlerinden bahseden şair, üzüntüden gönlünün yandığını ve ciğerinin paramparça olduğunu ifade etmektedir:⁵⁵

جَارَ الزَّمَانُ عَلَيْهِمْ فَتَفَرَّقُوا	فِي كُلِّ نَاحِيَةٍ وَبَادِ الْأَكْثَرُ
جَرَّتِ الْخُطُوبُ عَلَى مَحَلِّ دِيَارِهِمْ	وَعَلَيْهِمْ فَتَغَيَّرَتْ وَتَغَيَّرُوا
فَلَمَثَلِ قُرْطُبَةَ يَقُلُّ بُكَاءُ مَنْ	يَبْكِي بَعَيْنِ دَمْعِهَا مَتَفَجِّرُ
نَفْسِي عَلَى آلائِهَا وَصَفَائِهَا	وَبَهَائِهَا وَسِنَائِهَا تَحْسَرُ
كَبَدِي عَلَى عِلْمَائِهَا حِلْمَائِهَا	ادْبَائِهَا ظُرْفَائِهَا تَنْفَطِرُ

“Zaman onlara haksızlık etti de dağıldılar her bir tarafa, helak oldu pek çoğu da.”

“Mekânlarından ve onların üzerlerinden geçip gitti talihsizlikler, böylece mekânları ve kendileri değiştiler.”

“Kurtuba (Cordoba) gibisine içinden gözyaşları fışkıran bir gözle ağlayanın ağıtı bile azdır.”

“Gönlüm onun nimetlerine, duruluğuna, güzelliğine ve ışıltısına özlem duyarak üzülmektedir.”

“Ciğerim de âlimlerine, halimlerine, ediplerine ve kibar insanlarına parçalanmaktadır.”

Aynı şekilde şehrin sembol yapılarının yıkıldığını, ibadethanelerinin tahrip edildiğini ve şehrin tamamen yağmalanarak talan edildiğini gören ve bu olayların akabinde Meriye’ye (Almeria) sığınan İbn Hazm (ö. 456/1064), şehre ağıt yakarken adeta can çekişen Kurtuba’da (Cordoba) bir kabrinin olmasını dilemektedir. Şehrin eski güzel günlerine değinen şair, başa gelene sabretmenin zorluğuna işaret etmektedir.⁵⁶

Endülüs’ün Müslümanların elinden çıkışının fiili başlangıç noktası kabul edilen adeta domino etkisi yaratan bu hadiseden sonra İber Yarımadası’ndaki İslâm şehirlerinin birer birer kaybedilmesi, Endülüs’ün düşüşünü hızlandırmıştır. Şairler kaybedilen şehirler ve yıkılan hanedanlıkları gözyaşlarının eşlik ettiği mersiyelerle anmışlardır. Müslümanların bölgede inşa ettikleri eserleri kasidelerinde zikrederek ölümsüzleştirmişlerdir.

Müslümanların Endülüs’te kaybettikleri ancak kısa bir süre sonra tekrar ele geçirdikleri şehirlerden biri Berbeşter’dir (Barbastro). Müslüman

⁵⁵ İbn Şuheyd el-Endelüsî, *Dîvânü İbn Şuheyd*, (Kâhire: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, tsz.), 109-111.

⁵⁶ Abdullatif Yüsuf İsâ, *Şîru’r-risâ fi ‘asri mulûki’t-tavâif fi’l-Endelus*, (Ammân: Dâr Gaydâ li’n-Neşri ve’t-Tevzî, 2012), 121-122.

hâkimiyetinde olan şehir, Papa II. Alexander'ın kurduğu Batı Avrupalı devlet ve devletçiklerden oluşan büyük bir orduyla 452/1060 senesinde Haçlıların eline geçmiştir. Şehir, bundan beş yıl sonra 457/1065 yılında Ahmed b. Süleymân b. Hûd'un emirliği döneminde yeniden Müslümanların egemenliğine girmiştir. Ancak bu olay, Endülüste gelecekteki olayların habercisi olarak görülmüştür.⁵⁷ Berbeşter (Barbastro) şehri için mersiye yazan şairlerin başında İbn 'Assâl (ö. 487/1094) gelmektedir. Haçlıların şehirde yaptıkları kötülükleri detaylıca zikreden şair, başa gelen felaketin doğrudan Müslümanların işledikleri günahların sonucu olduğunu ifade ederek şunları dile getirmiştir:⁵⁸

وَلَقَدْ رَمَانَا الْمُشْرِكُونَ بِأَسْهُمٍ	لَمْ تَحْطِ لَكِنِ شَأْنَهَا الْإِصْمَاءُ
هَتَكُوا بِجَنَابِهَا فَصُورَ حَرَمِهَا	لَمْ يَبْقَ لَا جَبَلٌ وَلَا بَطْنَاءُ
كَمْ مَوْضِعٍ غَنَمُوهُ لَمْ يُرْحَمَ بِهِ	طِفْلٌ وَلَا شَيْخٌ وَلَا عَذْرَاءُ

“Müşrikler bize oklarını attılar şaşırmadı hedefi, hatta o okların işi vurmaktır hedefi.»

“Atlariyla çiğnediler kadınlarımızın saraylarımızı, o şehirde (çiğnenmedik) ne dağ ne de düzlük kaldı.”

“Ne çok yeri yağmaladılar! O yerlerde ne bir bebek, ne bir yaşlı ne de genç bir kıza merhamet edildi.”

Berbeşter (Barbastro) şehrine ağıt yakan tek şair İbn 'Assâl değildir. es-Sumeysyer adıyla bilinen şair Ebu'l-Kâsım Halef b. Ferec el-Albîrî (ö. 480/1087) ve Ömer b. el-Hasan b. Abdurrahmân el-Hevzenî (ö. 460/1067), bu şehre mersiyeler yazıp, şiirlerinde İşbiliyye'deki (Sevilla) Benî 'Abbâd Emirliđi'nin o dönemdeki emiri el-Mu'tadid b. 'Abbâd'ı (ö. 461/1068) şehrin geri alınması için çaba sarf etmeye teşvik etmişlerdir.⁵⁹

Bu dönemde Endülüste büyük bir felaket yaşanan şehirlerden bir diğeri Tuleytule'dir (Toledo). Endülü'sün kuzeyindeki Hristiyan krallıklarının sınırında yer alan bu stratejik şehir, Mulûku't-Tavâif Devletleri'nin en büyük şehirlerinden birisi olmuştur. Bu nedenle 478/1085 yılında şehrin kaybedilmesi,

⁵⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 1/ 370.

⁵⁸ Muhammed b. Abdullâh el-Himyeri, *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk.: İhsân 'Abbâs, (Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1974), 90.

⁵⁹ Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkari, *Nefhu't-tib min gusni Endelusi'r-ratib*, thk.: İhsân 'Abbâs, (Beyrût: Dâr Sâdir, 1997), 2/ 93; Ebu'l-Hasan Ali b. Bessâm eş-Şenterini, *ez-Zehira fi mahâsini ehil'l-Cezira*

, thk.: İhsân 'Abbâs, (Libya: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1978), 2/ 885.

Endülüs tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir.⁶⁰ Tuleytule'nin (Toledo) Müslümanların egemenliğinden çıkması üzerine yazılan mersiyelelerin en meşhuru, el-Makkari'nin *Nefhu't-Tib*'de aktardığı şairi meçhul olan uzunca bir kasidedir. Şiirine, şehre çöken musibetin büyüklüğünü tasvir ederek başlayan şair, şehrin küfür ordularına boyun eğerek her türlü fenalığa maruz kalmasının kalbine ne kadar ağır geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca şair, Tuleytule'yi (Toledo) salt bir şehir olarak görmemekte, aksine bu şehri İslâm medeniyetinin sembollerinden biri olarak kabul etmektedir. Bu kanaatle, okuyucuda musibetin büyüklüğüne dair bir etki yaratmaya çalışan şairin kasidesinden alıntılanan aşağıdaki beyitler, felaketin boyutlarının anlaşılması adına yeterlidir:⁶¹

سُرُورًا بَعْدَمَا بَيَّسَتْ نُغُورًا	لِنُكْلِكَ كَيْفَ تَبْتَسِمُ التُّغُورُ
حَمَاهَا إِنَّ ذَا نَبَأٍ كَبِيرُ	طَلِيظَةٌ أَبَاحَ الْكُفْرِ مِنْهَا
وَلَا مِنْهَا الْخَوْرَنُقُ وَالسَّدِيرُ	فَلَيْسَ مِثْلَهَا إِيْوَانُ كِسْرَى
مَعَالِمُهَا الَّتِي طَمَسَتْ تُنِيرُ	وَكَاثَتْ دَارَ إِيمَانٍ وَعِلْمٍ
قَدْ اضْطَرَبَتْ بِأَهْلِهَا الْأُمُورُ	فَعَادَتْ دَارَ كُفْرٍ مُصْطَفَاةً
عَلَى هَذَا يُقَرُّ وَلَا يَطِيرُ	مَسَاجِدُهَا كَنَائِسُ أَيُّ قَلْبٍ

“Yüzler sevinçten nasıl güler senin kaybına? Sınır şehirleri mutsuz olduktan sonra.”

“Küfür Tuleytule'nin (Toledo) korunaklı yuvalarını çiğnedi. Bu büyük bir haberdur.”

“Ne Kısra'nın eyvanı, ne el-Havarnak ne de es-Sedir onun gibidir.”

“(Tuleytule) İman ve ilim diyarıydı, yok olan şaheser abideleri ışık saçıyordu.”

“Seçilmiş küfür diyarına döndü, halkının durumları karma karışık oldu.”

“Mescidleri de kiliseye dönüştü, hangi kalp kahrolmaz da kabul eder bunu?”

Şairi bilinmeyen bu kaside, özelde Endülüs, genelde İslâm medeniyetinde çok önemli bir yeri olmasına rağmen Tuleytule (Toledo) şehrinin kaybedilmesi üzerine kaynaklarda yer alan tek kaside olma özelliğini taşımaktadır. Bu durum, savaşın henüz bitmemiş olması ve şehrin tekrar İslâmiyet'in egemenliğine girme ihtimali ve ümidine bağlanmaktadır.⁶²

Endülüs'te şehirlerin düşmesi birbirini takip etmiştir. Bu anlamda Belen-

⁶⁰ el-Kefâvîn, eş-Şi'ru'l-'Arabi fî Risâ'î'd-duvel, 213.

⁶¹ el-Makkari, *Nefhu't-tib*, 4/483-485.

⁶² el-Kefâvîn, eş-Şi'ru'l-'Arabi fî risâ'î'd-duvel, 225.

siye (Valencia) ve çevresi de 487/1094 yılında İspanyolların eline geçmiştir. Şairler, şehrin yeniden alınması için şiirleriyle insanları cihada teşvik etme görevini üstlenmişlerdir. Şairlerin bu çabaları sonuç vermiş, Belensiye (Valencia) 495/1102 yılında Murâbitlar'ın kontrolüne geçmiştir. Ancak şehir teslim edilmeden önce ateşe verildiği için tam anlamıyla viraneye dönmüştür. Şair İbrâhîm b. Ebi'l-Feth Abdullâh b. Hafâce (ö. 533/1138), bu durumu şu şekilde tasvir etmiştir:⁶³

وَمَحَا مَحَاسِنَكَ الْبَلَىٰ وَالنَّارُ	عَآثَتْ بِسَآحَتِكَ الْعِدَا يَا دَارُ
طَالَ اعْتِبَارُ فِيكَ وَأَسْتَعْبَارُ	فَإِذَا تَرَدَّدَ فِي جَنَابِكَ نَاطِرُ
وَتَمَخَّضَتْ بِحَرَاجِمَا الْأَقْدَارُ	أَرْضٌ تَقَادَفَتْ الْخُطُوبُ بِأَهْلِهَا
لَا أَنْتِ أَنْتِ وَلَا الدِّيَارُ دِيَارُ	كَتَبَتْ يَدُ الْحَدَثَانِ فِي عَرَصَاتِهَا

“Ey diyar! Düşmanlar sende kargaşa çıkarıp harap ettiler seni, musibetler ve ateş sildi güzelliğini.”

“Bakanın gözleri gezinirse etrafında, senden ibret alır ve gözyaşı döker uzunca.”

“Öyle bir yer ki talihsizlikler halkını savurdu durdu, kader harap edilmesi yönünde hükmünü verdi.”

“Felaketlerin eli karaladı meydanlarını, ne sen sensin artık, ne de diyar o diyar!”

Bir süre daha Müslümanların idaresinde kalan şehir, uzun süren bir kuşatmanın ardından 637/1240 yılında tamamen Hristiyanların eline geçmiştir. Şair Ahmed b. Abdullâh b. ‘Umeyra el-Mahzûmî (ö. 656/1258), şehirden ayrılmak zorunda olan insanların hallerini, mal ve mülklerinin yağmalanmasını ve şehirdeki İslâmî sembollerin yerini Haç ve benzeri sembollerin almasını hüznü dolu ifadelerle üç mersiyesinde dile getirmiştir.⁶⁴

İslâm şehirlerinin birer birer düşmesi, İspanyolların Endülüs'te mutlak hâkimiyet sağlayabilmeleri için önlerindeki engellerin azalarak kalkması anlamına gelmektedir. Kastilya Kralı III. Ferdinand (ö. 650/1252), Endülüs'ün orta ve güney bölgelerine doğru ilerleyerek, önünde gördüğü en büyük engellerden biri olan Benî Ahmer Sultanlığı'na bağlı Ceyyân (Jaen) şehrini kuşatmıştır. Kuşatmaya direnemeyeceğini anlayan Sultan İbnu'l-Ahmer Gâlib Billâh (ö. 671/1273), çok ağır şartlar altında şehri teslim etmiştir. Ancak Ceyyân'ı (Jaen) ele geçirmek, III. Ferdinand'ın iştahını kabartmış, Güney Endülüs'teki en büyük şehir olan İşbilye'yi (Sevilla) almayı kararlaştırmıştır. Kara ve denizden

⁶³ el-Makkari, *Nefhu't-tib*, 4/ 455.

⁶⁴ el-Makkari, *Nefhu't-tib*, 1/305; 4/ 493-495; el-Himyari, *er-Ravdu'l-mi'târ*, 99.

kuşatılmış İşbiliye (Sevilla) şehri kuşatmaya 15 ay boyunca direnmesine rağmen, gerekli yardımı alamayınca 646/1248 yılında düşmüştür. Kaynaklarda 400.000'den fazla insanın şehirden ayrılmak zorunda kaldığı, İşbiliye (Sevilla) Camii'nin minaresine devasa çan ve haç konulduğu ve III. Ferdinand'ın Tuleytule (Toledo) yerine burayı başkent edindiği belirtilmektedir.⁶⁵ Şehre yazdığı mersiye niteliğindeki şiirinde şair Ebû Mûsâ Hârûn b. Hârûn, kuşatmaya direnen bu şehrin çektiklerini yanık bir kalpten dökülen samimi duygularla dile getirerek, hüüzün ve gözyaşlarıyla yardım talebinde bulunmuştur:⁶⁶

جَرَتْ عَلَيَّكَ يَدُ الدَّهْرِ ظَالِمَةً	لَا يُعِدُّ الدَّهْرُ فِي شَيْءٍ إِذَا حَكَمَا
قَدْ كَانَ حُسْنُكَ فَتَانَ الشَّبَابِ فَمُدُّ	أُصِبتْ عَوْضتْ مِنْهَا القُبْحُ وَالْهَرَمَا
يَا جِنَّةً زَجَرْتَنَا عَنْ زَخَارِفِهَا	ذُنُوبَنَا فَلَزِمْنَا الْبَثَّ وَاللَّدَمَا
فَكَمْ أُسَارَى غَدَتِ فِي القَيْدِ مُوثَقَةً	تَشْكُو مِنَ الذَّلِّ أَقْدَامًا لَهَا حُطَمَا
وَكَمْ صَرِيحٍ رَضِيحٍ ظَلَّ مُحْتَطِفًا	عَنْ أَمِّهِ فَهُوَ بِالْأَمْوَاجِ قَدْ فُطِمَا
وَقَدْ دَعَوْنَا فَأَسْمَعْنَا عَلَى كَتَبٍ	بِمَا قَدْ اسْتَنْفَدَ القِرْطَاسَ وَالْقَلَمَا

"Feleğin eli zalimce üzerinden geçti, felek bir şeye karar verirse adım atmaz geri."

"Senin güzelliğın gençleri baştan çıkarırdı. Felaketinden beri güzelliğın yerini çirkinliğe ve yaşlılığa bıraktı."

"Ey zevklerinden ve süslerinden bizi günahlarımızın kovduğu cennet! Artık keder ve pişmanlığa tutuklu kaldık."

"Ne çok tutsak elleri bağı sıkı sıkıya, ayakları paramparça olmuş bir halde zilletten yakınmakta."

"Ne çok zavallı bebek annesinin elinden alınmış olarak kaldı ve dalgalar onu süttten kesti!"

"Pek yakından seslendik ve duyurduk sesimizi, o seslenme ki kalem ve kâğıdı tüketti."

Şairlerin mersiyeleriyle gözyaşı dökerek hüüzünlendikleri şehirler, Endülüst'e kaybedilen beldelerle sınırlı kalmamıştır. Aksine şairler, Müslümanların gerek Kayrevân ve Marakeş gibi Kuzey Afrika'da gerekse Sıkkilye (Sicilya) adası gibi Güneydoğu Avrupa'da kaybettikleri toprakları da

⁶⁵ Halil İbrâhîm es-Sâmîrrâî, Abdulvâhid Zenûn Tâhâ, Nâtık Sâlih Maslûb, *Târihu'l-'Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelus*, (Beyrüt: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd el-Muttahide, 2000), 291; Muhammed Abdullâh 'Anân, *Devletu'l-İslâm fi'l-Endelus*, (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1990), 4/465-466.

⁶⁶ 'Anân, *Devletu'l-İslâm fi'l-Endelus*, 4/483-484.

mersiyeleriyle yâd ederek, hüzünlenmişler ve gözyaşı dökmüşlerdir. Fetih süreci 75 yıl gibi uzun bir zaman dilimine yayılan Sıkilliye (Sicilya) Adası, 289/902 yılında tamamen Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Sırasıyla Ağlebîler, Fâtımîler, Kelbîler ve bazı mahallî beyliklerin yönetiminde kalan adada İslâm hâkimiyeti 494/1091 yılında son bulmuştur.⁶⁷ Sıkilliye'yi (Sicilya) ve memleketi Sarakûse'yi (Siracusa) bir türlü unutamayan ve toprağına karşı özlemini şiirleriyle duyurmaya çalışan şair Abdulcabbâr b. Hamdîs es-Sıkillî (ö. 527/1133), meşhur mersiyesinde şunları ifade etmektedir:⁶⁸

وَكَيْفَ وَقَدْ سِيمَتْ هَوَانًا وَصَيَّرَتْ	مَسَاجِدَهَا أَيْدِي النَّصَارَى كَنَائِسًا
إِذَا شَاءَتِ الرَّهْبَانُ بِالضَّرْبِ أَنْطَقَتْ	مَعَ الصُّبْحِ وَالْإِمْسَاءِ فِيهَا التَّوَاقِسَا
أَرَى بَلَدِي قَدْ سَامَهُ الرُّومُ ذَلَّةً	وَكَانَ بِقَوْمِي عِزُّهُ مُتَقَاعَسَا
وَكَانَتْ بِلَادُ الْكُفْرِ تَلْبَسُ خَوْفَهُ	فَأُضْحَى لِدَاكِ الْخَوْفِ مِنْهُنَّ لَابَسَا

“Nasıl maruz kaldı zillete ve Hristiyanların elleri mescidlerini dönüştürdü kiliseye?”

“Dilediklerinde vurarak rahipler, sabah ve akşam çanları konuştururlar.”

“Görüyorum Rumların beldemi zillete maruz bıraktıklarını, izzeti de halkıma ihmalkâr davranmıştı”

“Küfür diyarları korkuya bürünürdü, şehrim korkuya bürünür oldu onlardan ötürü.”

Ayrıca İbn Hamdîs'in divanında, Sıkilliye (Sicilya) ve Sarakûse'yi (Siracusa) aynı duygularla andığı başka bir şehir mersiyesi örneğiyle de karşılaşılacaktır.⁶⁹

Emevî Devleti'nin İfrîkiye valisi 'Ukbe b. Nâfi' (ö. 62/682) tarafından 50/670 yılında, bölge halkının kontrol altında tutmak ve gerçekleştirilen fetihleri kalıcı kılmak adına ordunun harekât ve ikmal merkezi olarak kurulan Kayrevân şehri, tarihi boyunca Emevîler, Berberîler, Kelbîler, Kaysiler, Ağlebîler, Fâtımîler ve Zîrîler'in yönetimine girmiştir. Bölgenin ilim, kültür ve ticaret merkezi olan şehir, Zîrîler döneminde Benî Hilâl tarafında uzun süre kuşatmaya maruz kalmıştır. 449/1057 yılında savunması tamamen çöken şehir, Bedevîler tarafından yağmalanarak yakılıp yıkılmış ve halkı şehri terk

⁶⁷ Mahmut H. Şakiroğlu, “Sicilya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 37/138.

⁶⁸ Abdulcabbâr b. Hamdîs, *Divânu İbn Hamdîs*, thk.: İhsân 'Abbâs, (Beyrût: Dâr Sâdir, tsz.), 274-275.

⁶⁹ İbn Hamdîs, *Divânu İbn Hamdîs*, 183.

etmek zorunda kalmıştır.⁷⁰ Kayrevân'a mersiye yazan en meşhur şairler, İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) ve İbn Şeref'tir (ö. 460/1068). Kayrevân'ın uğradığı yıkımdan sonra şehirden kaçarak Sıkıllıye'ye (Sicilya) yerleşen İbn Reşîk, Kayrevân'a 56 beyitten ibaret bir kasideyle ağıt yakmıştır. Şair, ilim ve kültür yuvası olan şehirde yetişen âlimleri anarak, onları insanların yollarını aydınlatan nura benzetmektedir. Kadın, çocuk ve yaşlı ayrımı gözetilmeksizin her türlü eziyete maruz kalan şehir halkının durumunu aktaran şair, şehrin en büyük sembolü olan Kayrevân Camii'ni mersiyesinde özellikle zikrederek sonraki beyitlerde Kayrevân'ın İslâm âlemi için ne anlama geldiğini dile getirmeye çalışmaktadır:⁷¹

وَدَنَا الْقَضَاءُ لِمُدَّةٍ وَأَوَانٍ	حَتَّىٰ إِذَا الْأَقْدَارُ حُمَّ وَفُوعُهَا
وَأَرَادَهَا كَالنَّاطِحِ الْعِيدَانِ	أَهْدَتْ لَهَا فِتْنًا كَلَيْلٍ مُّظْلَمٍ
مَنْ جَمَعَ مِنْ بَنِي دَهْمَانَ	بِمَصَائِبٍ مِنْ فَادِعٍ وَأَثَابٍ
أَمَنُوا عِقَابَ اللَّهِ فِي رَمَضَانَ	فَتَكُوا بِأَمَّةٍ أَحْمَدٍ أَتْرَاهُمْ
مُتَعَسِّفِينَ كَوَامِنِ الْأَصْغَانِ	سَامُوهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَأَظْهَرُوا
وَمُقْتَلٍ ظُلْمًا وَآخَرَ عَانَ	مَا بَيْنَ مُضْطَرٍّ وَبَيْنَ مُعَذَّبٍ
خَرِبَ الْمَاعِنِ مُظْلِمِ الْأَرْكَانِ	وَالْمَسْجِدِ الْمَعْمُورِ جَامِعِ عُقْبَةَ
لِصَّلَاةٍ حَمْسٍ لَا وَلَا لِأَذَانِ	قَفَّرَ فَمَا تَغْشَاهُ بَعْدَ جَمَاعَةٍ

“Ta ki kaderin tecellisi yaklaştığında ve kaza bir an kadar yakın olduğunda.”

“Ona karanlık geceler gibi fitneler hediye etti, onu yerle bir etmek istedi.”

“Benî Dahmân'a mensup olup bir araya gelen karmakarışık insan topluluklarının belalarıyla.”

“Ahmed'in (s.a.v.) ümmetini kahrettiler, gördün mü onlar Ramazan'da Allah'ın cezalandırmayacağından emindiler.”

“Revâ gördüler onlara en ağır işkenceyi, zalimce ortaya koydular gizledikleri kinlerini.”

“Onlardan kimi yurtlarını terk etmeye zorlanan, işkence gören, kimi de haksızca öldürülen ve cefa çeken.”

⁷⁰ Nadir Özkuyumcu, “Kayrevan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 24/ 88-90.

⁷¹ İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Divânü İbn Reşîk el-Kayrevânî*, thk.: Abdurrahmân Yâğî, (Beyrût: Dârü's-Sekâfe, 1989), 204-210.

“Şerefli meşhid ‘Ukba Camii’nin harabedir etrafı, karanlıktır köşeleri.”

“İssızdır artık cemaat gelmez ona, ne beş vakit namaza ne de ezana.”

Kayrevân’ın tahrip edilmesinden sonra kaçarak İsbiliyye’ye (Sevilla) geçen ve orada vefat eden İbn Şeref ise kaleme aldığı iki mersiyesinde, daha ziyade Kayrevân halkının çektikleri üzerinde durmuştur. Kadın ve çocukların içine düştükleri durumu detaylıca anlatarak oldukça dokunaklı bir tablo çizmeye çalışan şair, yurtlarından çıkmak zorunda kalan halkın yolda gaspa uğradıklarını ve sürüldükleri diyarlara bomboş eller ve yalın ayaklarla ulaştıklarını belirtmektedir.⁷² Bu iki şair haricinde Ebu’l-Hasan el-Husarî (ö. 488/1095)⁷³ de bu şehre mersiye yazan şairlerdendir.

Murâbitlar Devleti’nin kurucusu Yûsuf b. Tâşfîn (ö. 500/1106) tarafından ordularına bir üs olması amacıyla 454/1062 yılında kurulan Marakeş şehri, sonraları Murâbitlar’ın başkenti olmuştur.⁷⁴ 541/1147 yılında Murâbitlar Devleti yıkıldığında Muvahhidler Marakeş’e girerek burayı başkent edinmişlerdir.⁷⁵ Muvahhidler’den sonra 668/1270 yılında Merînîler’in kontrolüne geçen ve eski önemini yitiren Marakeş, ihmal neticesinde adeta yıkılmaya yüz tutmuştur.⁷⁶ Sonraki dönemlerde şehre gelen Lisânuddîn b. el-Hatîb (ö. 776/1374), şehrin eski günlerinden uzak içler acısı durumunu gördüğünde üzülmüş ve hüznünü şehre yazdığı mersiyesinde beyitlere dökmüştür.⁷⁷

Çalışmada zikredilen şehirler haricinde kaynaklarda Endülüs’te neredeyse kaybedilen her şehre yazılmış şehir mersiyesi örneğiyle karşılaşmak mümkündür. Endülüs döneminde yazılmış şehir mersiyelerinin bir başka türü, tüm Endülüs’ün düşerek Hristiyanların eline geçmesi neticesinde hüznün dile getirildiği örneklerdir. Şairler, yakılıp yıkıldıktan sonra düşman eline geçerek Hristiyanlaştırılan Endülüse gözyaşı dökmüş, adeta mısralarıyla tüm Müslümanların gönüllerini kaplayan duyguların tercümanları olmuşlardır. Şüphesiz Arap edebiyatında tümüyle Endülüs’ü konu alan mersiyelerin en meşhuru, er-Rundî adıyla meşhur olan Ebu’l-Bekâ Sâlih b. Yezîd b. Şerîf’in (ö. 688/1284) “nûniyye”sidir. Şairin bu mersiye, 665/1267 yılında Gırnâta (Granada) Emiri İbnu’l-Ahmer Muhammed b. Yûsuf’un, Hristiyan Kastilla Krallığı’nın boyunduruğu altında kalmayı kabul ederek zillet içinde tahtını koruma uğruna 40’tan fazla kale ve şehri bir anlaşma neticesinde Hristiyan-

⁷² eş-Şenterîni, *ez-Zehîra*, 7/ 227-235.

⁷³ eş-Şenterîni, *ez-Zehîra*, 7/277.

⁷⁴ İbnu’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 8/ 137.

⁷⁵ İbnu’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 8/ 665.

⁷⁶ ‘Anân, *Devletu’l-İslâm fi’l-Endelus*, 5/ 97.

⁷⁷ Lisânuddîn b. el-Hatîb, *Nuḫâdatu’l-cerâb fi ‘ulâleti’l-iğtirâb*, thk.: Ahmed Muhtâr el-‘Abâdî, (ed-Dâru’l-Beydâ: Dâru’n-Neşr el-Mağribiyye, tsz.), 380-381.

lara devretmesi üzerine yazdığı rivayet edilmektedir.⁷⁸ el-Makkari'nin *Nefhu't-Tîb*'de "eşsiz bir kaside" olarak nitelediği 42 beyitten ibaret bu mersiyeye şair,⁷⁹ hayattan edindiği deneyimleri hikmet dolu bir ifadeyle sığdırdığı tamamlansa da her şeyin eksik kalacağı ifade eden beyitle başlamaktadır. Dünyadaki işlerin dönüşümlü olarak gerçekleştiğini ve dünyanın kimseye kalmayacağını belirterek, hayatlarını mal-mülk, saltanat, güç ve mevki sahibi olarak yaşayan pek çok ismi zikretmekte, hepsinin mazide kaldıklarını dile getirmektedir. Şair, Endülüs şehirlerine duyduğu derin hüznü, samimi duygularla dokuduğu beyitlerle okuyucuya aktarmaya çalışmaktadır.⁸⁰

فَلَا يُعَرِّ بِطِيبِ الْعَيْشِ إِنْسَانُ	لِكُلِّ شَيْءٍ إِذَا مَا تَمَّ نَقْصَانُ
مَنْ سَرَّهُ زَمَنُ سَاءَتْهُ أَرْزَامُ	هِيَ الْأُمُورُ كَمَا شَاهَدْتُهَا دُولُ
وَلَا يُدُومُ عَلَى حَالٍ لَهَا شَانُ	وَهَذِهِ الدَّارُ لَا تُبْقِي عَلَى أَحَدٍ
وَأَيْنَ مِنْهُمْ أَكَالِيلُ وَتِيحَانُ	أَيْنَ الْمَلُوكِ ذَوِي التَّيْحَانِ مِنْ يَمِّنٍ
وَأَيْنَ مَا سَاسَهُ فِي الْفُرْسِ سَاسَانُ	وَأَيْنَ مَا شَادَهُ شَدَادُ فِي إِرَمٍ
وَأَيْنَ عَادُ وَشَدَادُ وَقَحْطَانُ	وَأَيْنَ مَا حَازَهُ قَارُونُ مِنْ ذَهَبٍ
حَتَّى قَضُوا فَكَانَ الْقَوْمُ مَا كَانُوا	أَتَى عَلَى الْكُلِّ أَمْرٌ لَا مَرَدَّ لَهُ
وَأَيْنَ شَاطِبَةُ أَمْ أَيْنَ جِيَانُ	فَاسْأَلْ بَلَنْسِيَّةً مَا شَأْنُ مَرْسِيَّةٍ
مِنْ عَالِمٍ قَدْ سَمَا فِيهَا لَهُ شَانُ	وَأَيْنَ قُرْطَبَةُ دَارِ الْعُلُومِ فَكَمْ
إِنْ كَانَ فِي الْقَلْبِ إِسْلَامٌ وَإِيمَانُ	لِمَثَلٍ هَذَا يَدُوبُ الْقَلْبُ مِنْ كَمَدٍ

"Eksilir her şey tamamlandığında, öyleyse aldanmayın insan hayatın güzelliğine."
"Gördüğün gibi dönüşümlüdür işler, bir zaman her kimi sevindirirse pek çok zaman da onu üzer."

"Dünya kimseye bir şey bırakmaz. Hatırı sayılan hiçbir durum devam etmez."

"Nerede Yemen'in taçlı kralları, nerede onların taçları?"

"Şeddâd'ın İrem'de kurduğu nerede? Ya Fars'ı yöneten Sâsân nerede?"

"Hani Kârûn'un elde ettiği hazineler nerede? Ya Âd, Şeddâd ve Kahtân nerede?"

⁷⁸ Ali b. Ebi Zer' el-Fâsi, *ez-Zehîratu's-seniyye fî târihi'd-Devleti'l-Merîniyye*, (Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972), 112.

⁷⁹ el-Makkari, *Nefhu't-tîb*, 47488.

⁸⁰ el-Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/487-488.

“Karşı konulamaz son yakaladı hepsini, öyle ki yok oldular hiç var olmamışlar gibi.”

“Belensiye’ye (Valencia) sor Mursiye’nin (Murcia) başına gelenleri, Şâtibe (Xativa) nerede, Ceyyân (Jaen) nerede hani?”

“Nerede ilim merkezi Kurtuba (Cordoba)? Nice âlimin şanı yüceldi orada.”

“Böylesi acılarla eriyor kalp hüzüün ve tasadan, varsa eğer kalpte İslâm ve îmân.”

er-Rundî haricinde, Hâzım b. Muhammed el-Kartâcennî (ö. 684/1285),⁸¹ İbrâhîm b. Halef b. Ferkad el-Kureşî⁸² ve Ebu'l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed es-Sinhâcî (ö. 921/1515)⁸³ gibi şairler, Endülüs'ün tamamına mersiye yazan şairlerden bazılarıdır.⁸⁴

4. ŞEHİR MERSİYELERİNİN ANLAM VE ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

İster ilk müstakil örneklerini gördüğümüz Doğu’da, isterse de nitelik ve nicelik yönüyle zirveye ulaştığı Endülüs’te olsun genel hatları itibariyle şehir mersiyelerine bakıldığında anlam, üslup, kurgu ve şekil özellikleri açısından büyük benzerlik gösterdikleri anlaşılmaktadır. Anlam ve üslup açısından değerlendirildiğinde şehir mersiyelerinin özelliklerine dair dikkatleri çeken ilk husus, bu şiirlerin genelinde kullanılan lafızların anlaşılabilirlik düzeyinin oldukça kolay ve yüzeysel olmasıdır. Bu şiirlerdeki anlamsal kurgunun, üzerinde çok fazla düşünmeyi gerektiren derinlikten uzak olması, ifade edilmek istenen anlamın muhatabın zihninde kolayca algılanması ve anlaşılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda şairlerin şehir mersiyelerindeki lafızlarda sade, anlamı net, halk nezdinde kullanımı yaygın ve ifade edilmek istenen duygu ve anlamı nakletmede etkin kelimeleri seçmeye özen gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bunun temel nedeninin, insan ruhunda hüzüün gibi temel duygulardan birini okuyucuya ulaştırmada şairlerin samimi yaklaşım sergilemeleri olduğu tahmin edilmektedir. Zira samimiyet en karmaşık duyguların dahi dışı vurulmasına olumlu katkı sağlarken, lafız yönüyle de sadelik bu amaca hizmet etmektedir. Diğer bir deyişle, lafızlarda sadelik duygularda samimiyete eşdeğerdir.

Şehir mersiyelerinde anlam yönüyle dikkatleri çeken özelliklerden birisi duygu yoğunluğudur. Şiir gibi edebî bir çalışmanın en önemli unsur-

⁸¹ Hâzım b. Muhammed el-Kartâcennî, *Divânu İbn Hâzım el-Kartâcennî*, thk.: Osmân el-Kaâk, (Beyrût: Dâru’s-Sekâfe, 1964), 47.

⁸² Lisânuddîn b. el-Hatib, *el-İhâta fî ahbâr Gırnâta*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2003), 1/ 192.

⁸³ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ezhâru’r-Riyâd fî ahbârî’l-Kâdî İyâd*, thk.: Mustafa es-Sakkâ, İbrâhîm el-İbârî, Abdulazîm Şelebî, (Kâhire: Matba’atu Lecneti’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1939), 1/ 104.

⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz.: Toprak, Endülüs Şiirinde Mersiye, 209-240.

larından birisi duygudur. İnsanda ruh neyi ifade ediyorsa, şiirde duygu da aynı şeyi ifade etmektedir. Canlı bir varlık olmayan şehir gibi bir yapıya yazılmış olsa da mersiyeler duygusallığın üst seviyelerde seyrettiği şiir türlerindedir. Bunun nedeni insanların yaşadıkları ortamlarla özdeşleşmeleri ve mekânla aralarında oluşturdukları aidiyet bağıdır. Şehir, şaire eğitim imkânı sunarak kişilik ve karakter kazandıran, hayatına anlam katan aile, eş, evlat, dost vb. hayatlarında manen büyük yer tutan varlıkları edinmesini sağlayan eşsiz bir yapı gibidir. Şairin dünyasında böylesine değerli bir yapı olan şehrin tahribata maruz kaldığına şahit olmasının, gönlünde hazin bir etki yaratması kaçınılmazdır. Şairin şehre duyduğu aidiyetten kaynaklanan vefa duygusu ve değer verilen varlığın kaybindan kaynaklanan hüznün, şiirin duygusal yoğunluğunu artırmaktadır. Bu yoğunluk, tüm mersiye çeşitlerinde hissedildiği gibi şehir mersiyelerinde de ziyadesiyle hissedilmektedir.

Şehir mersiyelerinde duygu yoğunluğu kadar göze çarpan özelliklerden bir diğeri duygusal samimiyettir. Yazılma nedeni her ne olursa olsun mersiye şiirlerini ayrıcalıklı kılan hususların başında duygusal samimiyet gelmektedir. Bir bedeviye neden en değerli şiirlerinin mersiyeleri olduğu sorulduğunda, buna gerekçe olarak “kalplerimiz yanıkken söylediğimiz için” diye cevap vermesi⁸⁵ samimiyetin ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle mersiyeler, insanî duyguların en samimi ifade aracı ve en net tasvir yöntemi olarak görülmüştür.⁸⁶ Gerçek anlamda hissedilen acı ve hüznün doğal yansımalarının ürünü olan şehir mersiyeleri özelinde duygusal samimiyet, Sâdî eş-Şirâzî'nin (ö. 691/1292) 92 beyitten ibaret uzun Bağdat mersiyesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde açıkça hissedilmektedir:⁸⁷

حَبَسْتُ بِجَفْنِي الْمَدَامِعَ لَا تَجْرِي فَلَمَّا طَعَى الْمَاءُ اسْتَطَالَ عَلَى السَّكْرِ
نَسِيمُ صَبَا بَغْدَادَ بَعْدَ خَرَابِهَا تَمَنَيْتُ لَوْ كَانَتْ تَمُرٌ عَلَى قَبْرِي

“Akmasın diye gözyaşlarımı hapsettim göz kapaklarımla, göz kapaklarımdan taşarak aktı gözyaşları ağır bastığında.”

“Harap edildikten sonra Bağdat’tan gelen bâd-ı sabâ, temenni ettim ah keşke kabrime uğrasa.”

Şairin gönlünü dolduran samimi hüznün, beyitlerde Bağdat’ın yıkımına yakılan içten bir ağığa dönüşmüştür. Moğol istilasında Bağdat’ın akla hayale

⁸⁵ en-Nuveyri, *Nihâyetu'l-ereb*, 5/165.

⁸⁶ Mahmûd Hasan Ebû Nâcî, *er-Risâu fiş-şîri'l-‘arabî ev cirâhâtu'l-kulûb*, (Beyrût: Dâr Mektebeti'l-Hayât, 1981), 10.

⁸⁷ Sâdî eş-Şirâzî, *Sâdî eş-Şirâzî ve eş-ârûhu'l-‘arabiyye*, thk.: Ca’fer Mueyyid Şirâzî, (Beyrût: el-Muessesetu'l-‘Arabiyye lîd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1986), 31.

sıgmayan bu durumuna şahit olmaksızın ölmeyi tercih eden şair, bu şehir ve halkıyla etnik bir bağı olmamasına rağmen yaşadığı söz konusu elim hadiseden kaynaklanan samimi duyguları dinleyiciye güçlü bir şekilde hissettirmektedir.

Şairlerin mersiyelere işledikleri duygu ve anlamları okuyucuya aktarabilmek için yoğun olarak tasvire başvurdukları görülmektedir. Çalışmanın önceki bölümlerinde verilen örneklerde görüleceği üzere şairler, şehirlerin yaşadığı felaketi muhatabın zihninde netleştirebilmek için oldukça detaylı davranmışlardır. Bağdat'a mersiye yazan el-Varrâk ve el-Hureymî, fitnenin taraflarının şehirde yaşayanları gözetmeksizin, şehri kuşatanların saldırı ve içerdekilerin de savunma amacıyla mancınık kullanmalarından kaynaklanan yıkımı, alevleri, katledilen insanları ve yaşanan dehşetin yüzlere yansımalarını canlı birer tabloyu andıran beyitleriyle tasvir etmişlerdir.⁸⁸ Keza Kayrevân'a mersiye yazan İbn Şeref, şehirden ayrılmak zorunda kalan halkın, sürgüne giderken içinde buldukları içler acısı hali en ince ayrıntılarına kadar detaylandırdığı tasvirlerle dinleyicilere aktarmaktadır.⁸⁹

Şehir mersiyelerinin anlam özelliklerine dair zikredilebilecek bir başka husus, şairlerin şehre mersiye söylemekle adeta “şehrin ruhu” söylemine hayat vermeleridir. Şehrin yıkıma uğramasını ruhunu teslim etmesine benzetilen şairler, kaybın ardından nazmettikleri mersiyelere acılarını dillendirerek teselli ve dayanma gücü arayışı içine girmektedirler.

Bu başlık altında değinilmesi gereken özelliklerden bir başkası, neredeyse şehir mersiyesi yazan şairlerin tümünün, başa gelen felaketin ve yaşanan trajedinin gerekçelerini şiirlerinde ortaya koyma çabalarıdır. Yıkılan şehirlerin İslâm medeniyetinin sembol şehirleri olması ve ağıt yakan şairlerin muhafazakâr karaktere sahip olmaları, bir başka deyişle hadiselerin İslâmî perspektiften değerlendirmeye tabi tutulması yaşanan acı olayları İslâm'dan uzaklaşmaya ve işlenen günahlara bağlamalarına yol açmıştır.⁹⁰ Pek çok mersiye örneğinde bu gerekçeyle karşılaşmak mümkün olmakla birlikte, “el-Âmâ” lakaplı Abbâsî şairi Ali b. Ebi Tâlib'in Bağdat'ın yıkımını gözyaşlarıyla mısralara döktüğü mersiyesinde felaketi işlenen günahlara bağlaması buna verilebilecek en net örneklerindedir.⁹¹

⁸⁸ et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/ 550-552.

⁸⁹ eş-Şenterîni, *ez-Zehîra*, 7/227-235.

⁹⁰ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, 4/ 483-485; el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mî'târ*, 90.

⁹¹ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 3: 330; İbrâhîm en-Neccâr, *Şu'arâ 'Abbâsiyyûn mensiyyûn*, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), 4/ 145-146.

تَقَطَّعَتِ الْأَرْحَامُ بَيْنَ الْعَشَائِرِ وَأَسْلَمَهُمْ أَهْلُ التَّقَى وَالْبَصَائِرِ
 وَحَلَّ اِنْتِقَامُ اللَّهِ مِنْ خَلْقِهِ بِهِمْ لِمَا اجْتَرَمُوهُ مِنْ رُكُوبِ الْكِبَائِرِ
 فَلَا نَحْنُ أَظْهَرْنَا مِنَ الذَّنْبِ تَوْبَةً وَلَا نَحْنُ أَصْلَحْنَا فَسَادَ السَّرَائِرِ

“Aşiretler arasındaki bağlar paramparça oldu, takva ve basiret sahipleri onları terk etti.”

“Allah'ın intikamı çöktü insanların üzerlerine, işledikleri büyük günahlar nedeniyle.”

“Ne gösterdik günahımıza tövbe ettiğimizi, ne de düzelttik bozulan kalplerimizi.”

Şehir mersiyelerinin anlam özelliklerinden bir diğeri, şiirlerinde tarihsel olayları işleyen şairlerin gerçekçilik ve objektiflik ilkelerine bağlı kalmalarıdır. Şairler, mersiyesiyle bir yandan tarihi kayıt altına alırken, diğer yandan şehirlerin felaket yaşayarak yıkıma uğrama nedenlerini açık yüreklilikle net bir şekilde ifade etmişlerdir. İktidar kavgaları, yönetimdeki yozlaşma ve çözümler, yöneticilerin liyakatsizlikleri ve korkaklıkları, lüks ve şaşaa düşkünlüğüyle gaflet içinde hayat sürme, cihadı terk etme, özellikle Endülüs döneminde aynı inancı paylaşan yöneticilerin birbirlerine üstünlük sağlamak için düşmanlardan yardım almayı kabul etmeleri gibi hususlar, şairlerin şehir mersiyelerinde zikrettikleri yaşanan faciaların realiteye uygun başlıca nedenlerindedir. Endülüs'te kaybedilen ilk yerlerden olan Berbeşter'e (Barbastro) ağıt yakan İbn 'Assâl mersiyesinde, “Bizi koruyan yöneticilerimiz ödlektirler.” diyerek, şehrin kaybedilmesini düşman saldırılarına yeterince hazırlık yapmayan yöneticilerin liyakatsizliklerine ve ihmallerine bağlamıştır.⁹²

Şehir mersiyelerinde şairlerin, yıkılan şehirlerin felaketten önceki halleriyle yıkımdan sonraki halleri arasında karşılaştırma yaptıkları görülmektedir. Şairlerin, duyguyu dinleyicilere tam olarak aktarma, felaketin boyutlarına açıklık getirerek kaybın ne derece büyük olduğunu anlatma ve kaybedilen şehirleri geri alabilmek amacıyla insanları harekete geçmeye teşvik etme gibi nedenlerle bu karşılaştırmayı yaptıkları tahmin edilmektedir. Felakete uğrayan şehirlere yazılan mersiyelerde pek çok şair bu karşılaştırmayı yapmış olmakla birlikte, Belensiye'ye (Valencia) üç kasideyle ağıt yakan Ahmed b. 'Umeyra el-Mahzûmî'nin mersiyesindeki karşılaştırma bu hususa somut bir örnek olarak gösterilebilir.⁹³

⁹² el-Himyari, *er-Ravdu'l-mi'târ*, 90.

⁹³ el-Himyari, *er-Ravdu'l-mi'târ*, 99.

Şehir mersiyelerinin kurgularına bakıldığında, genel olarak klasik mersiyelerin üç ana bölümden ibaret yapılarıyla büyük benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.⁹⁴ Klasik mersiyelerin ilk bölümünü teşkil eden, ölen kişinin kaybından duyulan acı ve hüznün dile getirildiği ağlama (nedb, nevh) bölümü, bu türde şehrin ve sakinlerinin başına gelen felaketin ardından gönlü kaplayan hüznün ve kederin ifadesini içermektedir. Mersiyede, ölenin erdem ve meziyetlerinin anlatıldığı ikinci bölüm olan övgü (te'bîn) bölümünü şehir mersiyelerinde, ağıt yakılan şehrin yıkımdan önceki hali, güzellikleri, insanların gönlündeki yeri ve değeri gibi hususların tasvir edildiği kısım karşılamaktadır. Kaybedilenin ardından hissedilen acılara katlanmanın ve musibetlere karşı sabrın tavsiye edildiği üçüncü bölüm olan sabır ('azâ) bölümüne karşın şehir mersiyelerinde, felakete neden olanların kınandığı, kaybedilen yerlerin geri alınması ve kayıpların telafisi için harekete geçmeye teşvik ve başa gelenlere sabır ve metanetin tavsiye edildiği bölüm bulunmaktadır.

Tam anlamıyla duygusal bir şiir olan mersiyelerde, anlam seçimi ve bu anlamı yansıtacak uygun lafızlar açısından şiirin güzelliğini ortaya koyacak husus duygudur. Bu nedenle şehir mersiyelerinde sıkça görülen tekrar, söz konusu duygunun güçlendirilmesini ve sürekliliğini amaçlamaktadır. İbn Reşîk, tekrarın şiirde çok olmakla birlikte, facianın varlığı ve faciaya maruz kalanın duyduğu acının şiddetinden dolayı sözün tekrar edilmesinin en uygun olduğu yerin mersiyeye olduğunu belirtmektedir.⁹⁵ Ayrıca tekrarın, şiirin iç musikisini güçlendirdiği, vezin ve ritminin saklı güzelliklerini ortaya koyduğu bilinmektedir.⁹⁶ Zenci isyanı neticesinde ağır yara alan Basra'ya mersiyeye yazan İbnu'r-Rûmî'nin kasidesinde çokça tekrara başvurduğu görülmektedir. Dinleyicinin dikkatini söyleyeceklerine çekmek amacıyla duygusal bir atmosfer yaratmaya çalışan şair, kasidesinin henüz ilk beyitlerinde şunları dile getirmektedir:

شُغِّلَهَا عَنْهُ بِالْذُّمُوعِ السِّجَامِ	ذَا دَ عَن مُقَلَّتِي لَدَيْدَ الْمَنَامِ
رَةٍ مِّنْ تَلَكُمُ الْهَنَاتِ الْعِظَامِ	أَيُّ نَوْمٍ مِّنْ بَعْدِ مَا حَلَّ بِالْبَصِّ
حُجَّ جِهَارًا مَحَارِمِ الْإِسْلَامِ	أَيُّ نَوْمٍ مِّنْ بَعْدِ مَا أَنْتَهَكَ الرَّدِّ

⁹⁴ Toprak, "Mersiyeye", 29/215.

⁹⁵ İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fi mahâsiniş-şi'ri ve âdâbihi*, thk.: Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid, (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1981), 2/76.

⁹⁶ el-Kefâvîn, *eş-Şi'ru'l-'arabi fi risâ'id-duvel*, 532.

“Pınar gibi gözyaşı dökmekle meşgul olması, tatlı uykuyu gözlerimden uzaklaştırdı.”

“Ne uykusu Basra’ya çöken o büyük felaketlerden sonra!”

“Ne uykusu Zenciler İslâm’ın hürmetini alenen çiğnedikten sonra!”

Gözyaşlarına boğulan gözlerin, hüznün ve kederle boğuşan gönlün uykuyu tadamayacağını belirten şair, sonraki beyitlerde “ah ne yazık gönlüme” anlamına gelen ifadeyi adeta sayıklarcasına defalarca tekrar ederek gönlündeki ızdırabı aktarmaya çalışmaktadır:⁹⁷

رَوْهُ هَفًّا كَمِثْلِ هَبِّ الضَّرَامِ	هَفَّ نَفْسِي عَلَيْكَ أَيُّهَا البَصْدُ
رَاتٍ هَفًّا يُعْضِي إِبْهَامِي	هَفَّ نَفْسِي عَلَيْكَ يَا مَعْدِنَ الحَيِّ
لَامٍ هَفًّا يَطُولُ مِنْهُ غَرَامِي	هَفَّ نَفْسِي يَا قَبَّةَ الإِسْدِ
دَانٍ هَفًّا يَبْقَى عَلَى الأَعْوَامِ	هَفَّ نَفْسِي عَلَيْكَ يَا فُرْصَةَ البُلْدِ
هَفَّ نَفْسِي لِعَزِّكَ المُسْتَضَامِ	هَفَّ نَفْسِي لِجَمْعِكَ المُتَفَانِي

“Ah ne yazık sana ey Basra! Öyle bir üzüntü ki tutuşmuş ateşin alevleri gibi.”

“Ah ne yazık sana hayırların kaynağı şehir! Öyle bir üzüntü ki üzüntüden ısıracığım parmağımı.”

“Ah ne yazık sana ey İslâm’ın kubbesi! Öyle bir üzüntü ki artıracak sana olan tutku ve sevgimi.”

“Ah ne yazık sana ey ülkelerin merkezi! Öyle bir üzüntü ki devam eder yıllar ötesi.”

“Ah ne yazık fedakâr halkına! Ah ne yazık çiğnenen izzetine.”

Şair, felaketin boyutlarını açıkça ortaya koymak amacıyla kasidenin diğer bölümlerinde de çokça tekrara başvurmuştur. Ayrıca okuyucu ve dinleyiciyi konunun içine çekebilmek için genel olarak şehir mersiyelerinde, özel olarak da bu kasidede istifham üslubunun fazlalığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

SONUÇ

Abbâsî Devleti’nin ilk dönemi, Arapların hayatında siyasî, sosyal, kültürel vb. pek çok alanda yeniliklerin görüldüğü bir süreçtir. Bu dönemde Arap şiirinde şekil, tür ve anlam itibarıyla büyük yenilikler yaşanmıştır. Yenilik görülen şiir türlerinden birisi mersiyedir. Toplumun yaşam standartlarının değiştiği bu dönemde şairler, evcil hayvanlar, değer verdikleri eşyalar, bağ ve bahçeler gibi şeylere mersiyeler yazmışlardır. Sosyal yaşan-

⁹⁷ İbnü’r-Rûmî, *Divânu İbni’r-Rûmî*, 3/338.

tının kırsaldan şehir merkezlerine doğru kayması, şehirle insan arasında güçlü bir bağın oluşmasına ve şehrin gönüllerde bir benlik kazanmasına yol açmıştır. Siyasî çalkantıların yoğun olarak yaşanması neticesinde şehirlerin tahribata uğraması, şairlerin aidiyet hissettikleri ve gönül bağıyla bağlandıkları şehirlere bir vefa borcu olarak mersiye yazmalarını beraberinde getirmiştir. Böylelikle Abbâsîlerden önceki dönemlerde diğer türlerin beyitleri arasında örneklerine rastlanan şehir mersiyeleri, müstakil bir tür olarak Arap edebiyatındaki yerini almıştır. Önceki dönemlerde insanla yaşadığı şehir arasındaki bağın bu dönemdeki kadar güçlü olmaması ve İslâm şehirlerinin Abbâsî döneminde yaşadığı boyutlarda yıkım yaşamaması, şehir mersiyelerinin ortaya çıkmasındaki başlıca nedenlerdir.

Abbâsîler döneminde mersiye yazılan ilk şehirler, Bağdat, Ca'feriyye, Basra, Medine-i Münevveredir. Bu dönemde 'Amr el-Varrâk ve İshâk el-Hureymî'nin, Halife Hârûn er-Reşid'in oğulları el-Emîn ve el-Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesinde büyük yaralar alan Bağdat'a yazdıkları mersiyeler ve İbnü'r-Rûmî'nin Zenc isyanında felaketi yaşayan Basra'ya yazdığı mersiye, türün en meşhur örnekleri arasında gösterilmektedir. Bu dönemde görülen şehir mersiyeleri, sadece şehirlerin maruz kaldığı yıkım ve felaketler sebebiyle söylenmemiştir. Bu anlamda devlet olarak Abbâsîlerin devam ettiği süreçte siyasî ve sosyal zafiyet nedeniyle kurulan Tolunoğulları ve Fâtımîler gibi hanedanlıkların yıkılması neticesinde bu türe ait örnekler yazılmıştır. Keza Abbâsîler döneminde İslâm âleminin maruz kaldığı Haçlı seferleri, Şam diyarında birçok şehrin yakılmasına ve yıkılmasına yol açmıştır. Kudüs, bu olaylar neticesinde şairlerin mersiyeleriyle yaralarını sarmaya çalıştıkları şehirlerin en önemlisidir. XIII. yüzyılda Abbâsîlerin yıkılmasıyla sonuçlanan Tatar ve Moğol istilasıyla adeta yerle bir olan Şam ve Bağdat gibi İslâmiyet'in ilim ve medeniyet merkezlerine, gözyaşlarıyla işlenmiş şehir mersiyeleri yazılmıştır.

Müstakil bir tür olarak Doğu Arap âleminde başlayan şehir mersiyeleri, siyasî istikrarsızlıkların daha geniş çapta yaşandığı Endülüs'te gelişerek zirvesine ulaşmıştır. Hâkimiyet mücadelesi odaklı yoğun siyâsî çalkantıların oldukça çetin bir mücadeleye dönüşmesi, Doğu'yla kıyaslandığında güç ve otorite dengelerinde değişimlerin daha sık yaşanmasına neden olmuştur. İç ve dış kullarlarda oldukça üst seviyelerde seyreden mücadeleler, şehirlerin sık sık büyük çaplı yıkımlar yaşamasına yol açmıştır. Endülüs'te şehir mersiye örneklerinin görülmesindeki ilk büyük sebep, Berberî fitnessıyla yakılıp yıkılarak felakete maruz bırakılan Kurtuba'nın (Cordoba) yaşadığı felakettir.

Müslümanların Endülüs'ü kaybetmelerinin fiili başlangıç noktası kabul edilen ve domino etkisi yaratarak İber Yarımadası'ndaki İslâm şehirlerinin birer birer düşmesine yol açan bu hadiseden sonra, şairler kaybedilen şehirleri mersiyeyle yâd etmişlerdir. Kurtuba'dan (Cordoba) sonra Berbeşter (Barbastro), Tuleytule (Toledo), Belensiye (Valencia) ve çevresi, Ceyyân (Jaen) ve İşbiliyye (Sevilla) gibi şehirler, Hristiyanların eline geçtikten sonra hüznü dolu mersiyeyle anılan şehirlerdir. Mersiye yazılan şehirler, Endülüs'te kaybedilen beldelerden ibaret değildir. Şairler, gerek Kayrevân ve Marakeş gibi Kuzey Afrika'da gerekse Sicilya adası gibi Güneydoğu Avrupa'da kaybedilen topraklara da mersiye yazarak, bu diyarlara karşı vefa borçlarını ödemeye çalışmışlardır. Hemen hemen Endülüs'te kaybedilen her şehir mersiyeyle anılmıştır. Ancak Endülüs'ün tümüyle kaybedilmesi üzerine yazılan mersiye-ler, gönüllerde daha derin izler bırakmıştır. Endülüs'e yazılan mersiye-lerin en meşhuru, er-Rundî'nin Endülüs'ün tümüne ağıt yaktığı "nûniyye"sidir.

Şairler, şehirlere yazdıkları mersiye-lerde anlamı kolaylıkla anlaşılabilen lafızları tercih etmişlerdir. Anlamı muhataba doğrudan ulaştırarak duygularını harekete geçirmeyi hedefleyen şairler, yüzeysel anlamla yetinmiş, kurguyu derinleştirmemiş ve çok fazla düşünmeye ihtiyaç duyulmaksızın mersiye-lerin anlaşılmasını sağlamışlardır. Ayrıca şairler, duygusallığın üst seviyelerde seyrettiği şiir türlerinden olan mersiye-lerin doğasını dikkate alarak, duygu yoğunluğuna önem vermişlerdir. Keza duygu yoğunluğu kadar, duygusal samimiyete de odaklanan şairler, içtenlikleriyle muhataba doğrudan ulaşmayı hedeflemişlerdir. Şairler, belirledikleri hedefe ulaşabilmek için bazı araçlara başvurmuşlardır. Tasvir, tekrar ve şehirlerin yıkımdan önceki halleriyle sonraki halleri arasında yapılan karşılaştırmalar, bu araçlar içerisinde en çok dikkatleri çeken hususlardır. Şehirlerin maruz kaldığı yıkımın boyutlarını muhataba net bir şekilde aktarabilmek için tasvirlerinde detaycı davranmaktan ve aynı ifadeleri tekrarlamaktan kaçınmamışlardır. Ayrıca şairler, mersiye yazılan şehirlerde yaşanan trajedileri gerekçelendirme çabası içinde olmuşlardır. Genel olarak yıkıma maruz kalan şehirlerin İslâm medeniyetinin sembol şehirleri olması ve şairlerin muhafazakâr bir yapıda olmaları, yaşanan felaketleri İslâm'dan uzaklaşmaya ve insanların işledikleri günahlara bağlamalarına yol açmıştır. Tarihsel olaylara yer verdikleri mersiye-lerinde gerçekçilik ve objektiflik ilkelerine bağlı kalan şairler, eserlerini nedb, te'bîn ve azâdan ibaret olan klasik mersiye-nin üç bölümüyle örtüşen ve büyük oranda benzerlik arz eden bir yapıyla kurgulamışlardır.

KAYNAKÇA

- 'Anân, Muhammed Abdullâh. *Devletu'l-İslâm fi'l-Endelus*, 5 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1990.
- el-Aşâ, Meymûn b. Kays. *Divânu'l-Aşâ el-kebîr*, thk.: Muhammed Huseyin, İskenderiyye: el-Mektebetu'n-Numûzeciyye, 1950.
- el-Bekûr, Hasan Fâlih. *Dirâsât fiş-şî'ri'l-'Abbâsi er-ru'ye ve't-teşkil*, Ammân: Dâru'l-Halic, 2018.
- Bû Felâka, Sa'd. "Bukâu'l-Kayravân fiş-şî'ri'l-Mağribiyyi'l-kadîm", *Mecelletu't-Turâsi'l-'Arabî*, 81-82, (Mart 2001): 136-147.
- el-Buhturî, Ebû 'Ubâde el-Velîd b. 'Ubeyd b. Yahyâ. *Divânu'l-Buhturî*, 2 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, tsz..
- el-Buhturî, Ebû 'Ubâde el-Velîd b. 'Ubeyd. *el-Hamâse*, thk.: Muhammed İbrâhîm Huvvar, Ahmed Muhammed 'Ubeyd, Abû Dabi: Hey'etu Ebû Zabiyy li's-Sekâfe ve't-Turâs, 2007.
- Dayf, Şevkî. *Dirâsât fiş-şî'ri'l-'arabiyyi'l-mu'âsir*, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1973.
- Dayf, Şevkî. *er-Risâ*, Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1955.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-'arabi el-'asru'l-'Abbâsiyyu'l-evvel*, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1966.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-'arabi el-'asru'l-'Abbâsiyyu's-sânî*, Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1973.
- Demirci, Mustafa. "Zenc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/ 249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ebû Nâcî, Mahmûd Hasan. *er-Risâu fiş-şî'ri'l-'arabi ev cirâhâtu'l-kulûb*, Beyrût: Dâr Mektebeti'l-Hayât, 1981.
- Ebû Şâme, Şihâbuddîn Abdurrahmân b. İsmâîl. *er-Ravdateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk.: İbrâhîm ez-Zeybak, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1997.
- el-Endelusî, İbn Şuheyd. *Divânu İbn Şuheyd*, Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, tsz..
- el-Fâsî, Alî b. Ebî Zer'. *ez-Zehîratu's-seniyye fi târihi'd-devleti'l-Merîniyye*, Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-'arabi*, 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 1981.
- el-Hamevî, Muhammed b. Sâlim. *Muferricu'l-kurûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, thk.: Cemâluddîn eş-Şeyyâl, Haseneyn Muhammed Rabî', Sa'îd Abdulfettâh Âşûr, 5 Cilt. Kâhire: el-Matba'atu'l-Emîriyye, 1957.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullâh. *Mu'cemu'l-buldân*, 7 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, 1995.

- el-Himyerî, Muhammed b. Abdullâh. *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk.: İhsân 'Abbâs, Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1974.
- İhsân 'Abbâs, Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1974.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasen 'İzzuddîn Ali. *el-Kâmil fi't-târih*, thk.: Ömer Abdusselâm Tedmurî, 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1997.
- İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu bbnâi'z-zamân*, thk.: İhsân 'Abbâs, 7 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, 1994.
- İbn Hamdîs, Abdulcabbâr. *Dîvânu İbn Hamdîs*, thk.: İhsân 'Abbâs, Beyrût: Dâr Sâdır, tsz..
- İbn Hânî, Ebû Nuvâs el-Hasan. *Dîvânu Ebî Nuvâs*, Beyrût: Dâr Sâdır, tsz..
- İbnu'l-Hatîb, Lisânuddîn. *A'mâlu'l-a'lâm fi men bâyi'a kable'l-ihtilâm min mulûki'l-İslâm ve mâ yata'allaku bizâlike min kelâm*, thk.: Seyyid Kisravî Hasan, 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- İbnu'l-Hatîb, Lisânuddîn. *el-İhâta fi ahbâr Gırnâta*, 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- İbnu'l-Hatîb, Lisânuddîn. *Nufâdatu'l-cerâb fi 'ulâleti'l-iğtirâb*, thk.: Ahmed Muhtâr el-'Abâdî, ed-Dâru'l-Beydâ: Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, tsz.
- İbn 'İzârî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânu'l-muğrib fi ihtisâri ahbâri mulûki'l-Endelusi ve'l-Mağrib*, thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr 'Avvâd, 4 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk.: Ali Şirî, 14 Cilt. Beyrût: Dâr İhyâ't-Turâsi'l-'Arabî, 1998.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Muslim. *eş-Şi'r veş-şu'arâ*, 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2002.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'arab*, 15 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, 1993.
- İbnu'r-Rûmî. *Dîvânu İbni'r-Rûmî*, Şerh: Ahmed Hasan Besec, 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2002.
- İbn Şâkir, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed. *Fevâtu'l-vefeyât*, thk.: İhsân 'Abbâs, 4 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, 1974.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn. *en-Nucûmu'z-zâhira fi mulûki Misra ve'l-Kâhire*, 16 Cilt. Mısır: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dâru'l-Kutub, tsz.
- İbnu'l-Verdî, Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer. *Târihu İbni'l-Verdî*, 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996.
- İsâ, Abdullatif Yûsuf. *Şi'ru'r-risâ fi 'asri mulûki't-tavâif fi'l-Endelus*, Ammân: Dâr Gaydâ l'n-Neşri ve't-Tevzî, 2012.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec, *el-Eğânî*, 24 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, 2008.

- el-İsfahânî, er-Râgib. *Muhâdarâtü'l-udebâ ve muhâverâtü's-şu'arâ ve'l-buleğâ*, 2 Cilt. Beyrût: Şeriketu Dâri'l-Erkam İbni Ebi'l-Erkam, 2000.
- İsmâil, İzzeddîn. *Fî-ş-şiri'l-Abbâsi er-ru'ye ve'l-fenn*, Kâhire: el-Mektebetü'l-Akadîmiyye, 1994.
- el-Kartâcennî, Hâzım b. Muhammed. *Dîvânu İbn Hâzım el-Kartâcennî*, thk.: Osmân el-Ka'âk, Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1964.
- el-Kayrevânî, İbn Reşik. *Dîvânu İbn Reşik el-Kayrevânî*, thk.: Abdurrahmân Yâğî, Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1989.
- el-Kayrevânî, İbn Reşik. *el-'Umde fi mahâsini's-şiri ve âdâbihî*, thk.: Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cil, 1981.
- el-Kayrevânî, İbn Reşik. *el-'Umde fi sinâ'ati's-şiri ve nakdih*, 2 Cilt. Kahire: Matba'atu's-Sa'âde, 1907.
- el-Kefâvîn, Şâhir 'Avad. *eş-Şiru'l-arabi fi risâ'id-duvel ve'l-emsâr hattâ nihâyeti sukûti'l-Endelus*. Mekke: Câmî'atu Ummi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1984.
- el-Makkari, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed. *Ezhâru'r-riyâd fi ahbâri'l-Kâdi İyâd*, thk.: Mustafa es-Sakkâ, İbrâhîm el-İbârî, Abdulazîm Şelebî, 5 Cilt. Kâhire: Matba'atu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1939.
- el-Makkari, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tib min gusni Endelusi'r-ratib*, thk: İhsân 'Abbâs, Beyrût: Dâr Sâdır, 1997.
- Mekkî, et-Tâhir Ahmed. *Dirâsât Endelusiyye fi'l-edeb ve't-târih ve'l-felsefe*, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1987.
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan b. Ali. *Murûcu'z-zeheb ve ma'âdinu'l-cevher*, thk: Kemâl Hasan Mur'î, 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005.
- Muruvve, Muhammed Ridâ. *Ebü Temmâm 'asruhû hayâtuhû şiruhû*, Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990.
- en-Neccâr, İbrâhîm. *Şu'arâ 'Abbâsiyyûn mensiyyûn*, 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- en-Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb. *Nihâyetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 33 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002.
- Özkuyumcu, Nadir. "Kayrevan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/ 88-90. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- es-Sâmîrrâi, Halîl İbrâhîm. Tâhâ, Abdulvâhid Zenûn. Maslûb, Nâtik Sâlih. *Târihu'l-'arab ve hadâratuhum fi'l-Endelus*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd el-Muttahide, 2000.
- es-Suheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh. *er-Ravdu'l-unuf fi şerhi's-sireti'n-nebeviyye li İbni Hişâm*, thk.: Ömer Abdusselâm es-Selâmî, 7 Cilt. Beyrût: Dâr İhyâ't-Turâsi'l-'Arabî, 2000.

- Şakiroğlu, Mahmut H. "Sicilya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- eş-Şek'ah, Mustafâ. *eş-Şi'r ve eş-şu'arâ fi'l-'asri'l-'Abbâsi*, Beyrût: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 1986.
- eş-Şenterîni, Ebu'l-Hasan Ali b. Bessâm. *ez-Zehîra fî mahâsini ehli'l-Cezîra*, thk.: İhsân 'Abbâs, 8 Cilt. Libya: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1978.
- eş-Şîrâzi, Sa'dî. *Sa'dî eş-Şîrâzi ve eş'âruhu'l-'arabiyye*, thk.: Ca'fer Mueyyid Şîrâzi, Beyrût: el-Muessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1986.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî târîhu'l-umemi ve'l-mulûk*, 13 Cilt. Beyrût: Muessesetü 'İzzeddîn li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1987.
- Toprak, M. Faruk. *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Toprak, M. Faruk. "Mersiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 215-217. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, 17 Cilt. Beyrût: Dâr u'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- ez-Zeyyât, Muhammed b. Abdilmelik. *Divânu'l-vezîr Muhammed b. Abdilmelik ez-zeyyât*, thk.: Cemil Sa'id, Abu Dabi: el-Mucemma'us-Sekâfi, 1990.